

Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi

Health, Health Institutions and Medical Education in Seljuks

Muharrem Kesik*

Öz

Selçuklular askerî ve siyasî başarılarının yanı sıra tıp eğitimi ile hastalıkların tedavisine de büyük önem vererek bu alanda da üstünlük sağlamışlardır. Selçuklu sultanları, devletin kuruluşundan itibaren sağlık alanında yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Selçuklularda sağlık hizmetleri genellikle *bimâristan*, *dârü's-şifâlar* ve *kervansaraylar* gibi kurumlarda verilmekte idi. Büyük Selçuklu Devleti'nde tıp eğitimi ise medreselerden çok bimâristan ve dârü's-şifâ gibi tesislerde yapılmaktaydı. Selçuklular hem sosyal devlet anlayışının prensipleri gereği hem de birçok coğrafyanın keşişim noktasında bulunmanın getirdiği salgın hastalık riskine karşı sağlık konusuna ehemmiyet göstermişlerdir. Cüzzam, çiban, çiçek, felç, veba, verem gibi hastalıklara karşı devrin ötesinde tedavi yöntemleri uygulanmıştır.

Selçuklu coğrafyasında seyyar hastaneler, kervansaray hastaneleri ve saray dârü's-şifâları bulunmaktaydı. Sefere çıkan orduların beraberlerinde de develer üzerinde taşınan seyyar hastaneler bulunurdu. Selçuklu ülkesinde kervansaraylarda yolculara belli bir süre boyunca bedava sağlık hizmeti verilirdi. Ayrıca hükümdarların da şahsi doktorları bulunmaktaydı. Hükümdar ve devlet adamlarının dışında da hayırseverler dârü's-şifâlar yaptırırlardı.

Nişâbur, İsfahan, Bağdad, Halep, Amasya, Çankırı, Konya, Kayseri, Malatya, Erzurum gibi şehirler aynı zamanda önemli sağlık merkezleri konumundaydılar. Buralarda bulunan bazı sağlık kurumları kitâbeleri ile günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kitâbeler ışığında Selçuklu Devleti'nin sağlık hususunda her türlü tedbiri aldığı ve masraftan kaçınmadığı da görülmektedir. Ayrıca Selçuklular döneminde yetişen birçok ünlü doktor yıllar boyunca hem Osmanlı medeniyetine rehberlik etmiş hem de onların eserleri, Avrupa'da yıllarca ders olarak okutulmuştur. Bu çalışma ile Selçukluların sağlık alanında attığı önemli adımlar, kurdukları tesisler ve döneme damgasını vuran mühim tıpçılar ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Selçuklular, Tıp, Selçuklu Hastaneleri, Hastalıklar, Dârü's-şifâ

ABSTRACT

In addition to their military and political success, the Seljuks also achieved great accomplishments in the medical field by giving great importance to medical education and treatment of diseases. From the very foundation of the Seljuk empire, the Sultans invested heavily in medicine. Medical services in the Seljuk Empire consisted of the following: bimâristans, dârü's-şifâs and caravanserais. In the Great Seljukian state, medical education was carried out

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.K. 0000-0003-3143-8622

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Muharrem Kesik,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: muharremkesik@gmail.com

Başvuru/Submitted: 12.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 13.07.2020

Atıf/Citation:

Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 115-144.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.008>

in facilities such as bâmâristan and dârûş-şifâ rather than in madrasahs. The Seljuks placed great importance on health, both in regard to the principles of social state understanding and the risk of possible epidemics caused by being at the intersection of many geographies. State of art treatment methods were applied against diseases such as leprosy, boils, smallpox, strokes, plague, and tuberculosis.

There was an abundance of mobile hospitals, caravanserai hospitals, and palace hospitals in the Seljuk region. Mobile hospitals were carried on camels and accompanied the armies that went on campaigns. Throughout the Seljuk empire, free health services were provided to passengers in caravansaries for a certain period. In addition, the Sultans had highly trained personal doctors. As well as providing health care for monarchs and statesmen, wealthy Seljuks also built dârûş-şifâs for the public.

Nishapur, Isfahan, Baghdad, Aleppo, Amasya, Çankırı, Konya, Kayseri, Malatya, and Erzurum hosted important health centers in the Seljuk times. Evidence of some of the health institutions in these places has survived until today with their inscriptions. In the light of these inscriptions, it is seen that the Seljuk State took every precaution regarding health and did not avoid the expense. Besides, many famous doctors who were trained in the Seljuk period guided the Ottoman civilization over the years through scientific studies, and their works have been taught in Europe for years. In this paper, the important steps which were taken by the Seljuks in the field of health, the facilities they established, and the important medical professionals who left their mark on the period are discussed.

Keywords: The Seljuks, Medicine, The Seljuk hospitals, Diseases, Dârûş-şifâ

Türkler, bilinen ilk dönemlerinde tedavi ihtiyaçlarını din adamı sayılabilecek *kamlardan* karşılamakta olsalar da Uygurlar devrinde artık din ve tıp birbirinden ayrılmıştır. Karahanlılar, Gazneliler ile Selçuklu devletleri döneminde ise tıp hizmeti ve eğitimi veren önemli kurumlar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar, buldukları coğrafya itibariyle, Budistler tarafından yapılan hastanelere mimari açıdan benzemektedirler. Bu benzerlik açık olarak Gevher Nesibe Hatun tarafından inşa ettirilen yapıda görülebilmektedir¹. Sağlık eğitimi ve klinik tedaviye büyük önem veren Selçuklu Devleti, ülkenin dört bir yanında çağının ilerisinde sayılabilecek sağlık kurumları meydana getirmiştir. Selçukluların tıbbî bu yatırımları devletin kalkınmasına ve sosyal refahın artmasına vesile olmuştur. Ayrıca Selçuklular, sosyal devlet anlayışı ekseninde bu sağlık kurumlarını yönetmiş ihtiyaç sahiplerine, yolculara ve diğer hastalara belli bir müddet ücretsiz tedavi uygulamışlardır. Bu makale ile Selçukluların tıp sahasındaki gelişmişlik düzeyini, bu alanda yetişen ünlü bilim adamlarını, dönemin hastalıklarını, tedavi yöntemlerini araştırıp incelemeye çalıştık.

Büyük Selçuklu Devleti kuruluşundan itibaren İslâm tıp ilmine dâhil olmuş ve bu yönde çalışmalarını yürütmüş; devletin zamanla gelişmesi, ekonomisinin güçlenmesiyle birlikte tıbbî sahadaki çalışmaları ve bu alanda çalışan Müslim-gayrimüslim bilim adamlarına olan desteği de giderek artmıştır².

1 Arslan Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilenmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul 1992, s. 6. Uygur döneminde tıp alanındaki gelişim, elimizdeki belgeler ve terminolojik zenginlik düşünüldüğünde dikkat çekmektedir. Konu için bkz. Mahmut Gürkan, "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri", *Avrasya Terim Dergisi*, 1/2 (İstanbul 2013), s. 88-94.

2 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 351.

Selçuklular döneminde, ordunun içinde devamlı olarak orduyla hareket eden, askerlerin sağlık işlerinden sorumlu ve onlara gerekli acil müdahalenin yapılabilmesi için *seyyar hastaneler* bulunmaktaydı. Sultan Melikşâh zamanında orduda *cerrahlar*, *kehhaller* (göz doktoru), *hasta bakıcıları* ve *cerge* adı verilen seyyar hastane çadırları bulunmaktaydı³. Bu seyyar hastaneler; doktorlar, müstahdemler, ilaçlar ve tüm malzemeleriyle beraber 200 kadar deve ile taşınabilmekteydi⁴. Ancak Selçuklular adına esas tedavi ve sağlık hizmetlerini üstlenenler, kurumsal müesseseler olan bîmâristan, dârü’ş-şifâlar ve kervansaraylar idi. Büyük Selçuklu Devleti’nde tıp eğitimi medreselerden çok genellikle; Bîmâristan ve Dârü’şifâ gibi tesislerde yapılmaktaydı. Burada görev yapan hekimler seyyar olarak çarşı ve pazarlarda hastaları tedavi etmekteydiler. Buna örnek olarak Şamlı Muhaddeb adlı bir tabibin hastalarını çarşılarda para karşılığında tedavi etmesi gösterilebilir. Ayrıca bu tabip, vefat etmeden önce evini tıp ilmi için vakfetmiş ve burada Müslümanların yararlanması için de bir kütüphane kurdu muştur.

Selçuklular zamanında yaptırılan ilk Selçuklu hastanesi, Sultan Alp Arslan’ın Veziri Nizâmü’l-Mülk tarafından Nişâbü’r’da inşa ettirilmiştir. Ancak Selçukluların, 1055 itibariyle inşa etmeye başladıkları, Bağdâd, Şîraz, Berdesir, Kâşân, Ebher, Zencân, Gence, Harran ve Mardin’deki çok sayıda bîmâristan günümüze ulaşmamıştır⁵. Selçuklular tarafından hastane ve tıp eğitimi veren kurumların inşa edilmesinin iki önemli nedeni vardı. Birincisi, Türklerin sosyal bir devlet anlayışına sahip olmasıdır. Sosyal devlet anlayışının gerekliliği *Orhun Abideleri*’nde ifade edilmekte olup, muhtaç durumdaki halkın sağlık sorunlarıyla ilgilenilmesi de sosyal devlet anlayışının bir parçasıdır. İkincisi ise Selçuklular tarafından yönetilen toprakların, ticaret yolları ve kervansaraylar nedeniyle farklı coğrafyalara açık halde bulunması, salgın hastalıkların da bu ulaşım ağı sebebiyle hızlı bir biçimde yayılabiliyor olmasıdır⁶. Nitekim dârü’ş-şifâlarda temizliğe büyük önem verilir, hastaların kıyafetleri yıkanır, yatak, çarşaf ile havluları temiz ve düzenli tutulurdu. Buralarda yemekhane, ilaç, macun ve hususi içecekler için ayrı bölümler mevcut olurdu⁷. Tacirlerin sağlıkları bir bakıma devletin sorumluluğu dahilindeydi⁸. Hastanelerin bünyesinde kütüphaneler de bulunmaktaydı. Selçuklular döneminde tıp medreselerinde kullanılan kitaplar, sonraki yüzyıllarda Avrupa’da kullanılmaya başlanmıştır. Bu noktada Avrupa’nın, tıp eğitiminde Türklerden etkilendiği düşünülmektedir. Batı okullarında kullanılan kitapların listesinde, Huneyn b. İshak, er-Razi, İbn el-Cazzar ve Haly Abbâs gibi bilim adamları mevcuttur⁹.

3 Turan, *a.g.e.*, s. 353.

4 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 250, 346.

5 Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, III (2011), 156-157; Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, 167.

6 Ahmet Hulusi Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri 1991, s. 23; Afet İnan, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara 1969, s. 10.

7 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 343.

8 Emine Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul 1977, s. 7.

9 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 11.

Hız. Peygamber devrinden itibaren Müslümanların tıp sahasında önemli gelişmeler kaydettikleri ve dünya tıp literatürüne kıymetli çalışmalar kazandırdıkları zaten mâlûmdur. Selçuklular da en başından itibaren gerçek bir amme hizmeti olarak gördükleri hasta tedavisi ile yakından ilgilenmişler ve bu yolda çeşitli müesseseler inşa etmişlerdir. Selçuklularda *bîmârhâne*, *mâristân*, *şifâiyye*, *dâru't-tıb*, *dâru's-sıhha*, *dâru'l-âfiye* gibi isimler de verilen *dâru's-şifâlar*¹⁰, genellikle bünyelerindeki medreseler vasıtasıyla hem hastaların tedavi edildiği hem de talebelerin tıp tahsilinde buldukları ve uygulamalı tıp eğitiminin verildiği kurumlardı¹¹. Buralarda hem bedenî hem de rûhî hastalıkların tedavisi için teorik ve pratik çalışmalar yürütülürdü. Selçuklu *dâru's-şifâ*larındaki müderrisler buralarda tıp talebelerine ders verdikleri gibi çeşitli bîmâristanlarda da tabip olarak vazife yapmaktaydılar¹². Bu medreseler, bir bakıma günümüz eğitim-araştırma hastanelerine benzemektedir. Öğrenciler, medresenin evvân kısmında toplanırlar, hastalıklar ve tedavi usulleri hakkındaki dersleri dinlerler, akabinde öğrendikleri hususları müderrislerin gözetimi altında hastalar üzerinde tatbik ederlerdi¹³. Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) emriyle Amîdü'l-Mülk el-Kündürî (ö. 456/1064) tarafından tekrar düzenlenen Bağdâd'daki *Bîmâristân-ı Adudî*'de tıp öğrencilerine doktora tezi mahiyetinde birer çalışma yaptırıldığı bilgisi de oldukça önemlidir¹⁴.

Selçuklular zamanında tıp medreselerinde okutulan bazı önemli kitaplar arasında ise Huneyn b. İshâk'ın *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-Tıb* ve *Medhal fi't-Tıb* adlı eserleri, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'i, Ebû Bekr er-Râzî'nin *et-Tıbbü'l-Mansûrî* ve *el-Hâvî* isimli kitapları, Sâbit b. Kurre'nin *Zahîre*'si, Ebû Bekr el-Ecvînî'nin *Hidâye*'si, Ahmed Ferec'in *Kifâye*'si, Seyyid İsmâ'il b. Hasan el-Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî*'si, Alî b. Abbâs el-Mecûsî'nin *el-Kitâbü'l-Meleki*'sinden başka; Hipokrat'ın *Fusûlü Bukrât* adıyla bilinen *Aforizmalar* kitabı ile Galenos'un tıbbî dair kaleme aldığı makaleler bulunmaktaydı¹⁵. Türkiye Selçuklu sahasında hem tıp medreselerinde müderrislik, hem de bizzat tabiplik yapmış bazı zevât arasında “melikü'l-hükemâ”, “reîsü'l-etıbbâ” ve “beyhekim” unvanlarıyla bilinen Ekmelüddîn b. Müeyyed en-Nahcivânî, Ebû Bekr Sadrüddîn İbnü'z-Zekî el-Konevî, tıbbın birçok dalında 150'yi aşkın eser vermiş olan Muvaffakuddîn Abdülatîf el-Bağdâdî, Sultan I. İzzeddin Keykâvus (608-616/1211-1220) ile I. Alâeddin Keykubâd'ın (616-634/1220-1237) hekimliğini yapmış olan Şemsüddîn İbn Hiblîl el-Mavsîlî, rüya tabirine dair *Kâmilü't-Ta'bîr* adlı eseriyle tanınan Ebû'l-Fadl b. İbrâhîm et-Tiflîsî, çok yönlü meşhur âlim Kutbüddîn-i Şîrâzî, II. İzzeddin Keykâvus'a (643-660/1246-1262) tabiplik yapmış olan Takıyyüddîn er-

10 Türkiye Selçuklu sahasındaki hastane adlandırmaları için bkz. Ziya Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, İstanbul 1989, XIV, 92; Yasemin Aydınoglu, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009, s. 3.

11 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 2014, s. 2; Aydınoglu, *a.g.t.*, s. 3.

12 Kazıcı, “Eğitim”, s. 94; Kayhan, *a.g.m.*, s. 156.

13 Kayhan, *a.g.m.*, s. 158.

14 Terzioğlu, *a.g.m.*, s. 168-169.

15 Terzioğlu, *a.g.m.*, s. 170.

Re'su'l-'Aynî, Bedrüddîn-i Tebrîzî, Celâleddin Karatay'ın biraderi olan Hekîm Kemâlüddîn, Cemâleddîn-i Aksarayî gibi isimler bulunmaktadır¹⁶.

Selçuklulardaki tıp medreseleri ile ilgili olarak, öncelikle Tuğrul Bey'in buyruğuyla yukarıda adı geçen Bîmâristân-ı Adudî'nin tamir edilerek buradaki tabip sayısının 28'e yükseltildiğini ve burada yoğun bir tıp tedrisinin başlatıldığını ifade etmek gerekir¹⁷. Doğrudan Selçuklular tarafından inşa edilen ilk hastanenin ve bunun yanı sıra ilk tıp medresesinin meşhur Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk (ö. 485/1092) tarafından Büyük Selçuklu Devleti'nin henüz kuruluş devrinde Nişâbü'r'da tesis edildiği bilgisi de¹⁸ Selçukluların tıp eğitimine ne denli ehemmiyet verdiklerini gösterir niteliktedir. Aynı şekilde Bağdâd'daki *Nizâmiye Medresesi*'nin kompleksinde de en başından itibaren bir bîmâristan bulunuyordu¹⁹ ve muhtemelen burada tıp talebelerine uygulamalı dersler verilmekteydi.

Türkiye Selçukluları döneminde kurulup günümüze ulaşmış en eski hastane ve aynı zamanda dünyanın en eski tıp fakültesi, I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in (588-593, 601-607/1192-1196, 1205-1211) kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan adına 602/1206 yılında yaptırdığı *Gevher Nesibe Hatun Dâru'ş-şifâsı* bünyesinde²⁰. Sivas şehrinin merkezinde Sultan I. İzzeddîn Keykâvus tarafından 514/1217 yılında inşa ettirilen dâru'ş-şifâ kompleksinde “*Şifâiyye*” adıyla bilinen bir tıp medresesi de bulunmaktaydı²¹. Yine Türkiye Selçuklu Devleti'nin İlhanlı tahakkümünde bulunduğu devrenin meşhur devlet adamı Mu'înüddîn Süleymân Pervâne'nin (ö. 676/1277) 1275 yılında Tokat'ta inşa ettirdiği *Pervâne Bey Dârü'ş-şifâsı*'nın bünyesindeki tıp medresesi “Gök Medrese” adıyla bilinmektedir²². Konuya Suriye Selçuklularından örnek vermek gerekirse, Melik Tâcüddevle Tutuş'un (471-488/1078-1095) memlûklerinden

- 16 Adı geçen Selçuklu tabipleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebû Bekr Sadrüddîn İbnü'z-Zekî el-Konevî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb*, yay. Ali Sevim, Ankara 1972, s. 2-3, 29, 48-49; Ahmet Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara 2014, s. 90-96; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Anadolu'da Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul 1957, s. 17; Ahmet Hulusi Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Mektebi*, Kayseri 1992, s. 50-55; Erdal Sargutan, “Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları”, *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara 1976, s. 320; Aydınoglu, a.g.t., s. 30-39.
- 17 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, nşr. Muhammed Enes Elhin-Kamil Muhammed el-Harrat, Beyrut 2013, XIX, s. 16-17; trc. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zaman Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 38-39. Krş. Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 121; Kayhan, a.g.m., s. 156; Terzioğlu, a.g.m., s. 165. Şunu da ifade edelim ki Selçuklulardan önceki bir tarihte inşa edilmiş olup günümüze ulaşabilen herhangi bir tıp medresesi mevcut değildir. Terzioğlu, a.g.m., s. 165.
- 18 Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiyye*, Kahire 1966, IV, 314. Krş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 346; Terzioğlu, “Bîmâristan”, s. 167.
- 19 Terzioğlu, “Bîmâristan”, s. 168.
- 20 Gevher Nesibe Hatun Dâru'ş-şifâsı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 196-197; Afet İnan, “Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 1-7; Celaleddin İcmeli, “Türk-İslâm Tababeti ve Dâru'ş-şifâlar”, *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (1988), s. 157-175; Ahmet Hulusi Köker, “Gevher Nesibe Dârü'ş-şifâsı ve Tıp Medresesi”, *DİA*, XIV, 39.
- 21 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2011, s. 343; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 2012, s. 134; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997, s. 98-99; Terzioğlu, a.g.m., s. 167; Gönül Cantay, “Keykâvus I Dârü'ş-şifâsı”, *DİA*, XXV, 353.
- 22 Terzioğlu, a.g.m., s. 167; Özkan Ertuğrul, “Gökmedrese”, *DİA*, XIV, 139; Muharrem Kesik, “Mu'înüddin Süleyman Pervâne”, *DİA*, XXXI, 93.

Humar Tegin'in Bağdâd'daki *Nizâmiyye Medresesi* yakınında ve *Tutuşiyye Medresesi*'nin yanında bir dâru-ş-şifâ yaptırmış olduğu kaydı zikredilebilir²³. İmar faaliyetlerine büyük önem veren Kirmân Selçuklu hükümdarlarından Melik I. Turanşah'ın (477-490/1085-1097) da muhtemelen saray mensuplarının tedavisi amacıyla Berdesîr'de inşa ettirdiği külliye de bîmâristân ile birlikte bir tıp medresesi bulunuyordu²⁴.

Selçuklulara tâbi İldenizliler Atabegliği döneminde de yine Azerbaycan'da çok sayıda sağlık kurumu inşa edilmiştir. Gence, Berde, Beylagan ve Arran coğrafyasında eczaneler ve hastaneler mevcuttu. Şamahı'da, *Melhem Tıp Medresesi* olarak adlandırabileceğimiz kurum ile Gabala, Derbend, Şabran, Bakü ve Şirvân coğrafyasının diğer şehirlerinde yine muhtelif hastaneler vardı. Tebriz ve yakın coğrafyasında da benzer şekilde sağlık kurumları işletilmekteydi. Şamahı'da Kafiyeddin Ömer tarafından büyük bir hastane kurulmuştur. Bu kişi ayrıca "özel" bir tıp medresesi de açmıştır. Burada Türk öğrenciler, "doğal" yöntemlerle hastalıkları nasıl iyileştirebileceklerini öğrenip, yazılı tıp eserlerini de kullanabilmek adına Arapça, Farsça, Grekçe ve diğer yabancı dillerin eğitimini almaktaydılar²⁵.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde, kervansaraylar da tedavi amaçlı kullanılan müesseselerden idi. El-Ömerî ve Kalkaşendî, Türkiye'deki kervansaray dahilinde bir bîmâristânın da mevcut olduğu bilgisini vermektedirler. Celâleddin Karatay'ın Kayseri'ye yakın bir mesafede mevcut bulunan kervansarayında, hasta yolculara içecek ve ilaç ikram edildiği bilinmektedir²⁶. Selçuklu kervansaraylarında üç gün boyunca, buraya gelen insanlara ücretsiz sağlık hizmeti verilmekteydi. Kervansaray bünyesinde hekimler bulunuyor veya yakınındaki büyük şehirden hekim çağrılıyordu. Hekimler ve ilaçlar, vakıf bünyesinden karşılanmaktaydı. Sadece yolculara değil, yakınları dâhilindeki yerleşim birimlerine de sağlık ihtiyaçları adına hizmet etmekteydiler. Müdahalelere rağmen vefat eden hastanın kefenlenme masrafı da yine vakıf bünyesinde karşılanırdı²⁷. Fakir ve zengin arasında bir ayırım gözetilmemekteydi, hastalar iyileşene kadar hastanelerde kalabilmekteydiler. Dolayısıyla hastalar için tanınmış bir süre mevcut değildi²⁸. Selçuklu eczaneleri, döneme kıyasla gayet gelişmiş müesseselerdi, gerekli ilaçların yapımı için Hindistan coğrafyasından ürünler dahi temin edilmekteydi. Bu eczaneler, şehirlerde bulunduğu gibi kervansaraylarda da mevcuttu²⁹.

23 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülâzîz el-Cündî, Beyrut t.y., II, 18.

24 Terzioğlu, a.g.m., s. 168; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", *DİA*, XXXVI, 379.

25 Farid Alakbarlı, "Medicine in Azerbaijan During the Rule of Elzanid Dynasty (1136-1225)", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Esin Kahya-Sevgi Şar-Adnan Ataç-Mümtaz Mazıcıoğlu, Ankara 2006, s. 44-45.

26 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9.

27 Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980, s. 180-181; Bahattin Keleş, "Selçuklular'da Sağlık Politikası ve Kervansaraylarda Sağlık Hizmetleri", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özcan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, II, 1028.

28 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 51-52.

29 Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 54.

Selçuklu hastaneleri, İslâm tarihinin elimize ulaşabilmiş en eski hastaneleridir³⁰. Dolayısıyla İslâm tıp tarihi incelenirken, Türk tıp tarihinin incelenmesi de zorunludur. Selçuklular tarafından, Anadolu’da inşa edilen hastaneler Osmanlılar tarafından da muhafaza edilmiştir³¹. Bununla beraber Osmanlılar sağlık kurumlarının inşası ve işleyişinde yine Selçuklular gibi vakıf sistemi kullanmışlardır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti’ni hem örnek almışlar hem de devamlılığını sağlamışlardır³². Türkiye Selçuklu Devleti’nde uygulanan tıbbî metotlar ve müdahaleler, III. Selim döneminde (1789-1807) tıp alanında yapılan ıslahatlara kadar Osmanlılarda da kullanılmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti, uzun bir süre Selçuklulardan aldığı yöntemleri devam ettirerek tıbbî düzenini işletmiştir³³. Mithat Paşa ise Suriye’de vali iken bir *gurebâ hastanesi* kurmuş ve gerekli maddiyatı *Nüreddin Zengî Hastanesi*’nin vakfından karşılamıştır³⁴. Dolayısıyla müesseseler arasında maddî, kültürel veya sistematik açılardan devamlılık olduğu da düşünülebilir.

Türkiye Selçukluları döneminde tıp ilminin gösterdiği önemli gelişmelerden biri de literatürün Türkçeleşmeye başlamasıdır. İslâmî tıp geleneği içerisinde ilk Türkçe tıp eserleri bu dönemde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda ilk çalışma, 1233 tarihinde Hâzrem’den Anadolu topraklarına gelen Hekim Bereke’nin *Tuhfe-i Mübârizî* adlı tercümesidir³⁵. Nâsirüddin Tûsî’nin öğrencisi olan Kutbeddin Şirazî, Konya’ya kadar gelmiş ve İbn Sinâ’nın eserine *Tuhfetü’s-Sa’diyye* adlı bir şerh yazmıştır³⁶.

Türkiye Selçuklularında, hayır kurumlarının bânileri arasında kadınların da olduğu görülmektedir. Kadınların imar faaliyetlerine olan katılımı Türkiye Selçuklu Devleti’nde görüldüğü gibi, daha önceki siyasî teşekküllerde de mevcuttu. Tedavi amaçlı kullanılan, Kütahya’daki *Yoncalı Hıncası* ise hanedan mensubu olmayan Gülsüm Hatun tarafından, 1223 yılında inşa ettirilmiştir³⁷.

Sultan I. Alâeddin Keykubâd, Gâziye Hatun ile olan evliliğinden hemen önce, kendisinin gelin alayını karşılamak için Malatya’ya giderken boynunda çıkan bir çıban yüzünden ağır bir biçimde hastalanmıştı³⁸. Sultan I. İzzeddin Keykâvus ise verem hastalığı yüzünden hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla, sağlık hizmetleri veren kurumların açılmasının ve tıbbî eğitimin

30 Terzioğlu, a.g.m., s. 167.

31 Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, s. 27.

32 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 23.

33 Yıldırım Yavuz, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, VIII/2 (Ankara 1988), s. 123.

34 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 3.

35 İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, İstanbul 2018, s. 168.

36 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, İstanbul 2011, s. 207.

37 Funda Gülay Kadioğlu-Selim Kadioğlu, “Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar”, *Mersin Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, ed. İlter Uzel-Tamer Akça, I, (Mersin 2011), s. 1-3.

38 Uyumaz, “XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyıl Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil Armağanı*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 212.

gerçekleşmesinin gerekliliği hükümdarlar tarafından bilinmekteydi. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın Urfa'dan gelmiş Hristiyan bir hekimi vardı³⁹. Urfalı tabip Hasnon Türkiye Selçuklu devlet adamlarından Emîr-i Âhur Seyfeddîn ile İhtiyareddîn Hasan'ı tedavi etmişti⁴⁰. Mezkûr sultanın hekimliğini yapan bir diğer isim Hubeys-i Tiflisî de tabipliğinin yanı sıra sultan adına birçok eser meydana getirmişti⁴¹.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey (1040-1063) çeşitli hastalıklara yakalanmış bu nedenle doktorunu yanından ayırmamıştı⁴². Ünlü âlim Ömer Hayyam, Selçuklu dönemi tabipleri arasındaydı. Sultan Melikşâh'ın oğlu Sencer (1119-1157) çiçek hastalığına yakalandığında tabip olarak Ömer Hayyam'a gösterilmişti⁴³. Sultan Sencer döneminde vezirlik makamında bulunan Mu'ineddin Ahmed Kaşî; Kâşan, Ebher, Zencân, Gence ve Arrân'da hastaneler yaptırmıştı. Özellikle bu dönemde ilaçlar, uyuşturucu maddeler ve tedavi yöntemlerine dair pek çok eser yazan Ebu Ali Yahya b. Cezele ile Sultan Sencer'in baştabibi görevinde bulunan Bahâüddin Muhammed b. Mahmud gibi âlimler, bu hastanelerde hizmet veren önemli isimlerdir. Yine Selçuklular döneminin ünlü tabiplerinden İsmail b. Hasan el-Cürcânî (1042-1137), Cürcân şehrinde tıp eğitimi aldıktan sonra; Nişâbü'r ve Merv gibi şehirlere gitmiş ve tıp alanındaki çalışmalarına buralarda devam etmiştir. Daha sonra Hârezmşâh Kutbeddin Muhammed ve Atsız'ın hizmetinde bulunmuştur. O, eserlerinin bir kısmını burada telif etmiştir. Uzun yıllar Hârezm'de kaldıktan sonra Merv'e dönerek Sultan Sencer'in hizmetine girmiş, araştırmalarını ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Tıbbâ dair Arapça ve Farsça eserleri vardır. En önemli eseri *Zahîre-i Hârezmşâhî* olup Farsça yazılmış en eski tıbbî ansiklopedidir ve on kitaptan oluşmaktadır. Sultan Sencer'in tabiplerinden olan Yûsuf el-Îlakî döneminin önemli simalarından biri idi; 1141 yılında Katvan Savaşı'nda şehit olmuştur. Îlakî'nin, *Kitâbü'l-esbâb ve'l-alâmât, el-Fusuk el-Îlâkiyye* ve *Mecmû' fi'l-tıbb* adlı tıbbâ dair eserleri bulunmaktadır⁴⁴. Sencer döneminde şair Nizâmî Aruzî'nin de tıp ilmiyle uğraştığına dair bilgi mevcuttur⁴⁵.

Yahudi kökenli olan Ebu'l-Berekât Hibetullah b. Melkâ el-Bağdâdî (440-547/1077-1152), XII. yüzyılın meşhur filozof tabiplerindendir ve Sultan Muhammed Tapar devrinde

39 İbnü'l-Kiftî, *Târihü'l-Hükemâ*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903, s. 177-178.

40 Ebu'l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, II, 523. Krş. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011, s. 286; a.mlf., *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000, s. 114.

41 Fazlıoğlu, a.g.e., s. 167.

42 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 283.

43 Merçil, *Saray Teşkilatı*, aynı yer; Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2005, I, 443; V. Minorsky, "Ömer Hayyam", *İA*, IX, 474. Ömer Hayyam, Sencer'i muayene ettikten sonra durumunun/akabetinin kötü olduğunu söylemişti. Sencer bunu haber aldığına ona içten içe kin tutmuş bir türlü onu sevememişti. Şeşen, a.g.m., aynı yer; Minorsky, a.g.m., aynı yer.

44 Efe Yeşildurak, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015, s. 74 vd.; Sencer dönemindeki tabipler hakkında ayrıca bkz. Şeşen, a.g.m., s. 447-451.

45 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 284. Nizâmî Aruzî, Gurî ordusunun 1156'da Herat civarında bozguna uğratılmasından sonra kaçıp saklanmıştı. Bu sırada bir ara tıp ve nücum ilmiyle uğraşmıştı. H. Masse, "Nizâmî Aruzî", *İA*, XI, 328.

Selçuklu sarayında bulunmuştur. Hibetullah b. Melik Ebu'l-Berakât Evhâdu'z-Zeman, Bağdâdlı tanınmış bir tabip idi. Tıp bilimleri yanında mantık, riyaziye gibi çeşitli bilimlerle de meşgul olmuştu. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ve karısının hizmetinde bulunmuş ve bu hizmetlerinden dolayı birçok kez ödüllendirilmişti. Bu âlim daha sonradan Müslüman olmuş ve *Mu'teber* adlı bir tıp kitabı yazmıştı⁴⁶. Iraklı filozoflardan Evhâdu'z-Zemân Ebu'l-Berekât b. Melikü't-Tabîb, cüzzamın tedavisinde kullanılmak üzere ilaç üretmiştir. Sultan Muhammed Tapar zamanında bazı yanlış teşhislerinden dolayı hapsedilmiş olsa da Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un *kulunç hastalığının* tedavisi için Hemedan'a taşınmıştı. Sultan Mesud *humma hastalığına* yakalandığında tabip Ebu'l-Berekât öteki doktorlarla yaptıkları konsültasyon sonrası sultanı tedavi etmişti. Celîl Ebu'l-Hasan el-Esrâdî, Sultan Mesud'un hekimliğini yapmıştır. Muhammed b. Ahmed Tûsî ise *Acâibü'l-Mahlûkât* adlı eserini bizzat Sultan II. Tuğrul'a (1177-1194) ithaf etmişti⁴⁷.

Gerek Büyük Selçuklu gerekse Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarları ve devletin ileri gelenleri ile diğer Türk-İslâm Devleti yöneticileri, buldukları bölgelerde birçok hastane ve bunlara bağlı kütüphaneler inşa ettirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'ndeki tıbbî faaliyetler Türkiye Selçuklu Devleti tıbbının oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Anadolu'nun fethiyle beraber Türkistan coğrafyasından birçok ilim adamı da Anadolu'ya göç etmiştir.

Tıp ilmi ne kadar gelişirse gelişsin mutlaka her dönem çaresi tam olarak bulunamayan veya salgın özelliği taşıyan hastalıkların insanoğlunun başına büyük dertler açtığı tartışılmaz bir gerçektir. Bu hastalıkların kimisi ilaç ile tedavi ediliyor kimisi ise dönemin şartlarının elverdiği surette küçük çaplı cerrahî müdahalelerle ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Türkiye Selçuklu Anadolu'sunda bütün yönleri ile geliştirilen hastanelerde klinik tıbbın tüm ihtiyaçları karşılanmaya çalışılıyordu. Selçuklular ayrıca hekim yetiştirmeye de çok önem veriyorlardı. Bu doğrultuda pek çok tıbbî eser meydana getirildi. Bilhassa İbn Sinâ'nın meşhur *Kânûn*'una şerh niteliği taşıyan eserler kaleme alınıyordu. Meşhur Selçuklu Tarihçisi İbn Bîbî, Müstevfi Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebilî'den İbn Sinâ'nın *Kânûn*'unu Anadolu'da tanıtan kişi olarak bahsetmektedir⁴⁸.

Selçuklu dünyasının en önemli tıp adamları ise şu kişilerdir: Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbü'rî, el-Hakîm Davud el-Tabîb, el-Hakîm Yahya b. Muhammed el-Gaznevî el-Müneccim el-Müzehhib, Ebû Said Muhammed b. Ali el Tahhan, Ali b. Muhammed el-Kâîni, Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî, Zeyneddin İsmail el-Hüseynî et-Tabîb, Şemseddin b. Hibl el-Musulî, Ebu'l-Fadl b. İbrahim b.

46 Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (Aralık 2018), s. 9.

47 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 205; Kayhan, a.g.m., aynı yer.

48 İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 634. Krş. Fazlıoğlu, a.g.e., s. 166.

Mehmed el-Tiflisî, Cerrah Fasil, Semoil b. Yahya el-Mağribî, Muvaffaküddin b. el-Matran, Muvaffaküddin Abdüllatif Bağdadî, Ebulfedec Nasranî, Bahâüddin Ebû Senâ Mahmud Taberî el Mahrumî, Efdâlüddin Huncî, Ebu'l-Ferec el-Malatî, Ebû Sâlim b. Kurebâ, Tabib Ekmeleddin, Tabib Gazanfer, Ali Sivasî, Hekimoğlu Zekioğlu Ebûbekir Sadreddin Konevî, Bedreddin Tebrizî, Necmüddin Nahçıvanî, Kudbuddin Şirâzî, Fahreddin Ahlatî, Şem'un Harputî, Hekim Şerafeddin Yakubî, Kemaleddün Karatay, Takiyyüddin Re'sü Aynî, Sadri Feridüddin Mehmed Cacermî, Bedreddin b. Cerberî, İzzeddin b. Hibl el-Musulî, Taküyüddin Tabib Resevî, Safiyüddin Nasranî, Emir Tabib Ahmed, Şeyh Nureddin Bimâristanî, Şecâüddin Ali b. Ebu Tahir, Fazlullah Reşüddin, Hekim Burhaneddin Ebûbekir, Şamlı Muhadab, Urfalı Hekim Hanson, Hekim Celaddin Aksarayî, İbnü'n-Nafis, İbnü'l-Kuff, İbn-i Ebî Usaybia⁴⁹.

Türkiye Selçuklularında tabiplere protokolde hitap şekilleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Selçuklularda tabiplere, *Mizac-ı eyyâm-ı ikbâl-i âliyi-i Mevlânâ Melik el-hükemâ, Sultan et-etibbâ, Eflâtun ed-dehr; Hipokrat el-asr; Mesih el-zamân, Fahr el-mille ve 'd-dîn* gibi ifadelerle hitap edilirdi⁵⁰.

A. Selçuklular Döneminde Görülen Önemli Hastalıklar

Cüzzam: Hansen basili olarak bilinen bir mikro organizma tarafından meydana getirilen çevresel sinir sistemi ve deri başta olmak üzere birçok sistem ve organa yerleşen bulaşıcı bir hastalıktır.

Ahmed Eflâkî'de geçen bir bahse göre; Mevlânâ bir kez kaplıcaya gitmek ister. Arkadaşları ondan önce giderek hamamı yıkayıp temizler, bütün müşterileri çıkarıp Mevlânâ'yı karşılamaya giderler. Fakat Mevlânâ gelene kadar hamam cüzamlılarla ve diğer hastalıklara yakalanmış insanlarla dolar bunun üzerine Mevlânâ'nın arkadaşları hastaları zorla hamam dışına çıkarmak isterler. Bu durumu gören Mevlânâ arkadaşlarına öfkelenip, onlara yaptıklarının yanlış olduğunu söyleyip kendisi de hastaların bulunduğu suya girer⁵¹.

Çıban: Deride kıl kökleri veya yağ bezlerinin kanallarına giren bir bakteriden meydana gelen iltihaplanmadır. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd, Eyyübî Hükümdarı Melik Adil'in kızı Gâziye Hatun ile evlenmek üzere gelin alayını karşılamak için Malatya'ya giderken yolda boynunda bir çıban çıkmış ve ağır bir şekilde hastalanmıştır⁵². Ferideddin Muhammed Câcermi, Bedreddin b. Harirî, İzzeddin b. Hubel Mavsilî, Takiyeddin Tabib

49 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 13. Konu için ayrıca bkz. Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-23 Eylül*, Ankara 1999, s. 211-233.

50 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 287.

51 Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazısı, İstanbul 1989, I, 372. Krş. Uyumaz, a.g.m., s. 212.

52 Uyumaz, a.g.m., aynı yer.

ve Safiyeddevle Nasranî gibi devrin ünlü doktorları sultanın tedavisi için çeşitli ilaçlar kullanmalarına rağmen sultan çıbanın verdiği rahatsızlıktan kurtulamadı. Sultan, bir süre sonra cerrah Vasil adlı bir doktorun cerrahî müdahalesinden sonra şifa buldu⁵³.

Çiçek: Daha çok çocuklarda görülen ölümcül bir hastalıktır. Süryanî Mikhail'in kaydına göre⁵⁴, 1141 yılında Malatya'da meydana gelen bir deprem sonrası küçük çocuklarda çiçek hastalığı görülmüştü. Çiçek, Selçuklular Dönemi'nde sadece Anadolu'da değil dünyada pek çok yerde görülen ve çaresi bulunmayan bir hastalıktı. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ve kardeşi Mahmud da çiçek hastalığına yakalandılar. Mahmud bu hastalıktan kurtulamayıp vefat ettiyse de Berkyaruk iyileşmiştir⁵⁵.

Felç: Sinir sisteminde veya kaslarda meydana gelen tahribat sonucu oluşan bu hastalık, vücutta maruz bıraktığı kısmın kullanılmamasına yol açar. Bizans kaynağında yer alan ifadeye göre Sultan II. Kılıç Arslan'ın elleri sakattı ve her iki ayağı topaldı. Bu yüzden Bizanslılar ondan "Topal Arslan" olarak bahsetmek suretiyle alay ediyordu⁵⁶. Burada onun felçli olup olmadığı tam olarak anlaşılamıyor. Dânişmendlilerin başarısız hükümdarlarından Malatya Meliki Zünnûn felç geçirmişti⁵⁷. Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli komutanlarından olan Musul Emîri Çökürmüş de hayatının son demlerinde felç geçirmiş ve savaşlara özel bir araçta taşınarak katılmıştı⁵⁸.

Kulunç: Bağırsaklarda biriken gazdan dolayı kaynaklanan bir rahatsızlıktır. Sultan Rükneddin II. Süleymanşah (1196-1204), Gürcü Kraliçesi Tamara üzerine düzenlediği ikinci seferine çıktığı sırada yolda rahatsızlanmış ve yedi gün kulunç ağrısı çektikten sonra vefat etmiştir⁵⁹.

Şap/Dabak: Sığır, manda, koyun, keçi ile domuz gibi hayvanlarda görülen ve oldukça bulaşıcı bir hastalıktır. Sultan Mesud'un Ermeniler üzerine düzenlediği bir seferde (1154) atların bu hastalığa yakalanması nedeniyle birçoğu telef olmuştur⁶⁰.

53 Merçil, *Meslekler*, s. 115-116; a.mlf., *Saray Teşkilatı*, s. 286.

54 Süryanî Mikhail, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, 1944 (TTK'da yayımlanmamış nüsha), s. 118. Krş. Uyumaz, a.g.m., s. 212.

55 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi'l-Târih*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997, VIII, 381; trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, X, 199; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, Mısır, II, s. 205; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, Beyrut 1996, II, 7.

56 Niketas, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 84.

57 Niketas, a.g.e., s. 84; Kadı Ahmed Nigedî, *el-Veledü's-Şefik*, trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015, s. 439. Krş. Muharrem Kesik, *Dânişmendliler*, İstanbul 2017, s. 136; Uyumaz, a.g.m., s. 213.

58 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 321-322.

59 Uyumaz, a.g.m., s. 214.

60 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019, s. 309. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 192, n. 105; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 113, n. 536.

Veba: Pislikten kaynaklanan bu hastalık ciddi felaketlere neden olmaktadır. Ebu'l-Ferec'in ifade ettiğine göre⁶¹; Nikephoros Botaneiates, Kutalmışoğullarının da desteğiyle imparatorluk tacını ele geçirmek için İstanbul'u dört ay kuşatmış bu yüzden şehirde büyük bir kıtlık başlamış ve bu da vebaya neden olmuştu. Bu nedenle neredeyse şehir halkının birçoğu telef oldu⁶². Kaynakların belirttiğine göre, I. Kılıç Arslan'ın (1093-1107) saltanatının başında (1092-1093) Anadolu'da büyük bir veba salgını başlamış ve bundan dolayı o kadar çok can kaybı olmuştur ki ölenleri defnedecek kişiler dahi zor bulunmuştu⁶³. Süryani müellif Mikhail'in kaydına göre, 1141 yılında Malatya'da büyük bir veba salgını yaşanmıştı⁶⁴. Sultan I. Mesud'un 1154 yılında Ermeniler üzerine düzenlediği seferi esnasında Konya ve Kilikya'da veba salgını yaşanmıştı. Sultan I. Mesud'un ordusu bit vebasına yakalandı. Hatta kaynakların ifadesiyle Sultan Mesud'un burada hastalığa yakalandığı ve seferden döndükten bir süre sonra 1155 yılında vefat ettiği bildirilir⁶⁵. *Salgurlular Atabegliği*'nde Sa'd b. Zengî'nin saltanatının başında Fars bölgesinde büyük bir kıtlık yaşandı ve ardından da veba ortaya çıktı⁶⁶.

Verem: Akciğerlerde bakterilerden kaynaklı meydana gelen bir hastalıktır. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk başkent İsfahan'da bulunduğu sırada verem ve basura yakalandı. O, bir sedye üzerinde Bağdad istikametinde yol alırken Bürüçird mevkiinde durumu ağırlaştı. 2 Rebî'u'l-âhîr 498 (22 Aralık 1104) tarihine kadar 40 gün burada yaşam mücadelesi verdi. Berkyaruk, muhtemelen verem hastalığından⁶⁷, Sultan I. İzzeddin Keykâvus da bu hastalıktan dolayı vefat etmiştir⁶⁸. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in kızkardeşi Gevher Nesibe Hatun verem hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti.

Yukarıda saydığımız bu hastalıklardan başka; *Gut, İdrar Rahatsızlığı, İshal, Kulak Ağrısı, Nezle, Eklem İltihabı, Sersâm, Sıtma* gibi hastalıklar da Selçuklular Dönemi'nde görülen diğer önemli hastalıklardandı.

B. Hastalıklarla Mücadele ve Tedavi Sistemi

1. Tıbbî Müdahaleler

Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın boynundaki şişler ve uların tedavisi ile ilgili dönemin ünlü hekimleri sultanın boynuna sargı ve pansuman yaparak rahatlatmaya çalışıyorlardı. Çünkü neşterin ucu cerahate değerse ciddi bir soruna yol açabilirdi. İzzeddin İbn Hubel-i

61 Ebu'l-Ferec, *Tarih*, I, 328.

62 Uyumaz, a.g.m., s. 215-216.

63 *Urfalı Mateos*, s. 177. Krş. Uyumaz, a.g.m., s. 216.

64 Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 118.

65 Kesik, *I. Mesud*, s. 113; Uyumaz, a.g.m., s. 216.

66 Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s. 63.

67 İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1997, s. 172. Krş. Abdülkerim Özaydın *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 129-130.

68 Salim Koca, *Sultan İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997, s. 100.

Musulî, Takiyeddin Tâbib-i Reanil Safiyüddeve Nasranî gibi hekimler bunun fayda vereceğini düşünseler de sultanın ızdırabı bir türlü dinmek bilmiyordu⁶⁹. Fakat cerrah Vasil sultanı kontrol ederken cerahatin olgunlaştığını görmüş ve neşterin ucu ile içindeki iltihabı çıkarıp sultanın sağlığına kavuşmasına vesile olmuştur⁷⁰. Arif Çelebi de Amasya seyahati sırasında hastalanmış ve civardaki doktorlar şifa bulması için ona su katılmış şarap içmesini söylemişlerdir⁷¹. Sultan Melikşâh, Bağdad'ı son ziyareti sırasında av yerinde yediği av etinden hummaya yakalanıp rahatsızlanınca hekimler tedavi etmek için sultandan kan almışlardı⁷².

2. Alternatif Tıp/Tedaviler

Söz konusu tedavi yönteminde genel olarak hastanın manevi açıdan güçlü ve hastalıkla mücadele etmesinde ruhen yardımcı olması amacıyla *Dua* kullanılırdı. Mesela Hz. Mevlânâ'nın muhiplerinden biri bir gün sıtma olunca Mevlânâ'ya gelip sıtmadan şikâyetçi olur. Bunun üzerine Hz. Mevlânâ, “*hastasının iyi olması için yaz ve suya atması için ona ver.*” diyerek şunları yazdırır, “*Ey Ümmü'l-Muldem! Eğer sen yüce Allah'a iman ettinse başı ağrıtmı, ağzı bozma, eti verme, kanı içme. Beni veya falan kimseyi bırakıp Tanrı'ya şirk koşan kimseye git; çünkü ben Allah'tan başka tanrı yoktur, Muhammed (s.a.v) onun kulu ve elçisidir diyorum.*” Muhip, sıtmalı bu sudan içtikten sonra sağlığına kavuştu⁷³. Mevlânâ'nın dostlarından Fahreddîn-i Sivasî ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanmış ve bir süre sonra yatalak olmuştu. Hiçbir hekim onun hastalığına derman olamamıştı. Mevlânâ onu ziyarete gittiğinde onun bu halini gördü ve derhal oradakilerden sarımsak taneleri getirmelerini istedi. Ardından bunlar ezilip hastaya yedirildi, hasta o gece iyileşti⁷⁴. Yine Mevlânâ hazretleri üç diş sarımsak, eğer bunu yiyemeyenler olursa üç badem üzerine “*Ezan, İzin, Pesin*” yazar ve yemesi için sıtmalıya verirdi. Mevlâna fazla uyumaktan şikâyet eden Celâleddin Feridun'a haşhaşın sütünü çıkarıp içmesini tavsiye etti⁷⁵. Mesela; Mevlânâ hazretlerinin hasta olan bir müridini ılıcadaki suyun içine defalarca sokup çıkardığı ve bir süre dinlendikten sonra hastanın eski sağlığına kavuştuğu bilinmektedir⁷⁶.

Ahmed Eflâkî'nin naklettiği bilgiye göre; dinî ilimlerde ve aynı zamanda tıbbî ilimlerde bilgin olan Seyyid-i Sırdan Burhaneddin hazretleri “*şalgam turşusu faydalı ve turşuların da en iyisidir. Şalgamı çiğ yemek göze aydınlık verir*” demiştir⁷⁷.

69 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 313.

70 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 313-314

71 Merçil, *Meslekler*, s. 121.

72 İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 209; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 282 dipnot 1781.

73 Uyumaz, *a.g.m.*, s. 220.

74 Eflâkî, *a.g.e.*, I, 363. Krş. Merçil, *Meslekler*, s. 120; Uyumaz, *a.g.m.*, s. 220-221.

75 Feridûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Mevlânâ ve Etrafındakiler Risâle*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1977, s. 102. Krş. Uyumaz, *a.g.m.*, s. 221.

76 Eflâkî, *a.g.e.*, I, 622-623. Krş. Merçil, *Meslekler*, s. 120; Uyumaz, *a.g.m.*, s. 221.

77 Eflâkî, I, 64-65. Krş. Uyumaz, *a.g.m.*, s. 222.

Selçuklular tarafından inşa edilen hastanelerde ayrıca müzikle tedavi de uygulanmaktaydı: Sezer Erer ve Elif Atıcı'ya göre,⁷⁸ *Nureddin Hastanesi*'nde ve *Gevher Nesibe Hatun Hastanesi*'nde müzikle tedavi mevcuttu. *Amasya Dârü'ş-Şifâsi*'nde ise sadece müzik değil, su sesinin de yine ruhsal veya zihinsel rahatsızlıkları olan hastaların tedavisinde kullanıldığı söylenmiştir. Dârü'ş-şifâların nasıl yönetilip işletildikleri, *Sivas Dârü'ş-Şifâsi*'na ait olan vakfiyeden görülebilmektedir: burada farklı alanlarda uzman olan hekimler bir arada çalışıyor, yapının başında bir mütevellî bulunuyor ve bu mütevellî ilaçların yapımı için gerekli maddelerin temini, hastanenin onarımı ve kaynakların kullanımı gibi konulardan sorumlu oluyordu.

3. Tedavide Kullanılan İlaçlar

Hastalığın iyileşmesi ve hastanın tekrar eski sağlığına kavuşabilmesi için tabip ile eczacılardan zaman zaman haplar ve türlü bitkilerden macunlar yapılması istenirdi. Mesela; Erzincan'da bulunduğu sırada Sultan Rükneddin IV. Kılıç Arslan, Erzincanlı tabip Alâeddin'den kendisine birtakım macunlar yapmasını istemiştir. Mevlânâ Celâleddin ise, dönemin tabibi olan Ekmeleddin Tabib'den 17 seçkin dostu için müşhil ilacı hazırlamasını istemiştir. Bundan başka kabızlık giderici ve ishal kesmek için *helile* kullanılıyordu⁷⁹.

Çeşitli hastalıkların tedavisinin yanı sıra zehirlenmeye karşı panzehir olarak *tiryak* adlı bir ilaç kullanılmaktadır. Bal ve sirkenin karışımından elde edilen bir çeşit şerbet olan *sirkengübin/sirkencübin* (iskencübin) safra tedavisinde kullanılmaktaydı. Göz ağrısı ve kuruluşunu gidermek için *tutiya*, gözün daha iyi görmesini sağlamak için *sürme* kullanılırdı. Dimağ ve kalbin takviye edilmesinde, baş ağrısı ve ağız çarpılmasına şifa olarak *galiye* adlı bir ilaç kullanılıyordu. Galiye, *misk*, *amber* gibi çeşitli kokular kullanılarak elde edilen bir ilaçtı. Felç, sara, mide rahatsızlıkları için *efsintin otu* (acı pelin otu) kullanılıyordu. Aynı bitki, hastalık sırasında oluşan titremeleri önlemek amacıyla da kullanılmaktaydı⁸⁰.

C. Dârü'ş-Şifâ Türleri

1. Seyyar Dârü'ş-şifâlar

Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın ordusunda tabiplerin, hastaların alet ve edevatın 100 veya duruma göre 200 deve ile taşındığı bir seyyar hastane bulunmakta idi. Kaynaklara göre ünlü hekim Ebü'l Hakem el Bahilî el Endelüsî, Irak Selçukluları Sultanı Mahmud'un ordusunda 40 deve ile taşınan ve karargâh yerlerinde kurulan dârü'ş-şifâlarda tabip idi. Irak

78 Sezer Erer-Elif Atıcı, "Selçuklular'da ve Osmanlılar'da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, XXXVI/1 (Bursa 2010), s. 31.

79 Eflâkî, I, 130. Krş. Merçil, *Meslekler*, s. 117; Uyumaz, a.g.m., s. 222-223.

80 Merçil, *Meslekler*, s. 118-119; Uyumaz, a.g.m., s. 223.

Selçuklularında *Dîvânu'l-İstifâ*'nın başına getirilen Mustevfî Azîzeddin Ebû Nasr b. Ahmed b. Hamid, Sultan Mahmud'un karargâhı için alet edevat, çadır, ilaç, tabip, hademe ve hastaları 200 deve tarafından taşınabilen çok büyük bir gezici hastane inşa ettirmişti⁸¹. Mısır'da Memlûk sultanlarının Selçukluların bu geleneğini sürdürdükleri ve bir yere giderken seyyar hastanelerini yanlarında götürdükleri bilinmekteydi⁸².

2. Kervansaray Dârü's-şifâları

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hemen her bölgesinde, özellikle Anadolu'da kurulmuş olan kervansaraylarda, hastalanan yolcular ve tacirler için birer dârü's-şifâ bulunduğu bilinmektedir. Kayseri yakınlarındaki *Karatay Hanı*'nın vakfiyesinde yer alan hasta yolcuların tedavisi için ilaç ve meşrubat tayini hakkındaki bilgilerde kervansarayların içerisinde dârü's-şifâlar olduğunu doğrulamaktadır.

3. Saray Dârü's-şifâları

Seyyar ve kervansaray dârü's-şifâlarının yanı sıra saraylarda da dârü's-şifâlar bulunmakta idi. Meselâ Kirmân Selçuklularından I. Turan Şah'ın başşehri Berdesir'in dışında bir saray ile onun güneyinde bir cami ve hepsi birbirine bitişik olmak üzere dârü's-şifâ, medrese, hankâh, hamam ve ribattan oluşan bir külliye M. 1085-1086 yılında inşa ettiği bilinmektedir. I. Turanşah'ın sarayındaki bu dârü's-şifâ, saray mensupları ve muhafızların sağlık sorunlarını gidermek için kurulmuştur⁸³.

Türkiye Selçuklu Devleti, halkın sağlık ihtiyacını aslı vazifesi olarak kabul etmiş ve bunu millî bir politika haline getirmiştir. Devlet, kervanlar sayesinde çeşitli yöndeki ülkelerle ticaret yapan tacirlere sağlık hizmeti sunmakla kendisini mükellef sayıyordu⁸⁴. Bunun yanında Türkiye Selçuklu Devleti'nin komşu ülkelerle olan ticaretinin canlılığı ve bu canlılık neticesinde ülkede salgın hastalıkların baş göstermesini önlemek devletin aslı vazifesi idi⁸⁵. Dârü's-şifâlar en çok bîmâristan olarak isimlendirilmiştir⁸⁶. Bu müesseselerin idaresi ve idâmesi vakıflardan elde edilen gelirlerle sağlanmaktaydı. Bu vakıfların idaresi *vakfiye* adı verilen özel olarak hazırlanmış metinlerle belirlenirdi⁸⁷.

Sivas Dârü's-şifâsı Vakfiyesi, özellikle Türkiye Selçuklu dârü's-şifâlarının kadro, çalışma düzeni, eğitimi, yönetimi, vakıfları ve hekimleri hakkında doğrudan bilgi veren kaynaklar arasındadır. Vakfiyeden anlaşıldığına göre Selçuklu dârü's-şifâlarında dahilî ve

81 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 346.

82 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 287-288.

83 Terzioğlu, a.g.m., s. 167-168.

84 Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, s. 7.

85 Afet İnan, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara 1969, s. 10.

86 Ahmet Süheyl Ünver; "Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin Kuruluş Nedenleri", *Dirim*, sayı 1, 1972, s. 38.

87 Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 2.

cerrahî hastalıklar ile göz hastalıkları tedavi ediliyor, ihtisas sahibi olarak cerrah, kehhal yani göz hastalıkları uzmanı ve genel hastalıklar mütehasısları çalışmaktaydılar. Hastanenin bütün giderlerini karşılamak için vakfedilen bağışların ve hastanenin düzenli bir şekilde çalışmasını sağlayan bir müteveli tayin edilmekteydi. Âdeta hastanenin idarî işler müdürü gibi görev yapan bu müteveli; hekim ve memur tayinlerini ilaç yapılacak maddelerin alım ve satımını, hastanenin onarımını ve artan gelirle de yeni gelir getirici kaynaklar gibi görevleri yüklenmişti. Bu görevlerine karşılık mütevelliyeye yılda 4.000 dirhem ile ekimlik buğday maaş olarak verilmekteydi.

D. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Sağlık Hizmeti ve Eğitimi Veren Kurumlar

1. Afyonkarahisar

Karaca Ahmed Tekkesi: Cüzzamlıların tecrit edilmesine hizmet eden bir yapı olarak kullanılmıştır⁸⁸.

2. Amasya

a. Amasya Dârü's-şifâsı: Yeşilirmak'ın kenarında mevcut, 1308-1309 tarihinde Moğol hâkimiyeti döneminde Anber b. Abdullah ve Anadolu Emîri Ahmed Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Yapıda büyük kesme taşlar kullanılmıştır. Bir hastane olan yapıda kesin olmamakla beraber tıp eğitimi de verilmiş olabilir. *Cerrâhiyye-i İlhâniyye* adlı tıp kitabının müellifi Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali de burada çalışmıştır. 1873 yılından sonra sadece zihinsel hastalıklara sahip insanlara hizmet ettiği için *tımarhâne* olarak anılmıştır. Medrese planında olup, dikdörtgen halde büyük bir avlusu vardır, mazgal ve pencerelerde ışılandırma ile havalandırmaya da sahiptir⁸⁹.

b. Torumtay Camii: Kitâbesi mevcut değilse de yapım yılı (1266) gereği Amasya valisi Seyfeddin Torumtay tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir⁹⁰. Turan, bu yapı bünyesinde bir dârü's-şifâ olduğu bilgisini vermektedir⁹¹. Yapıya “*Gökmedrese Camii*” adı da verilmektedir⁹².

88 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

89 Gönül Cantay, “Amasya Dârü'sşifâsı”, *DİA*, III, 5-6; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 10, 24; Semra Ögel, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994, s. 105, 114; Haldun Eroğlu, “XV. Yüzyıl Tabiblerinden Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Amasya Darüşşifası”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XI, Ankara 2000, s. 147-156; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 66-69.

90 Ertuğrul, “Gökmedrese”, *DİA*, XIV, 141.

91 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 343.

92 Konu için ayrıca bkz. Selda Kalfazade, “Gökmedrese Camii”, *DİA*, XIV, 140-142.

3. Aksaray

Aksaray Dârü’ş-şifâsı: “*Aksaray Tımarhanesi*” veya “*Aksaray Bimârhanesi*” olarak da bilinmektedir. Bu yapıdan Esterâbâdî’nin “*Bezm ü Rezm*” ve Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud’un “*Müsâmeretü’l-Ahbar*” adlı eserlerinde bahsedilmektedir⁹³. İki duvarı haricinde bina günümüze ulaşamamıştır. Yapım yılı bilinmese de I. Alâeddin Keykubâd döneminde inşa edildiği düşünülmektedir⁹⁴.

4. Akşehir

Akşehir Hastanesi: Sahip Ata Fahreddin tarafından 1260 yılında Akşehir’de inşa ettirilmiştir. Yapı hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur ve günümüze ulaşamamıştır. Mescidine ait kayıtlardan (evkafından) XV. yüzyıla kadar ayakta olduğu tespit edilmiştir⁹⁵. Yapı, Süheyl Ünver tarafından “*Akşehirde Hastane*” olarak tanımlanmıştır⁹⁶.

5. Burdur

Veli Dede Türbesi: Cüzzamlı hastaların tecrit edilmesi için kullanılmıştır. Onocak⁹⁷ yakınlarındadır⁹⁸.

6. Çankırı

Atabeg Cemâleddin Ferruh Dârü’ş-şifâsı: 1235 tarihinde I. Alâeddin Keykubâd’ın emîrlerinden Atabeg Cemâleddin Ferruh tarafından, Çankırı’da kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Bu yapı Dârü’ş-şifâ, Dârü’l-hadis ve bir türbe olmak üzere inşa edilmişse de Dârü’ş-şifâ’sı günümüze ulaşamamıştır. Yapıda kesme ve moloz taşı kullanılmıştır. Dârü’ş-şifâ, zamanla işlevini yitirip tahrip olmuş ve eklemelerle bir Mevlevîhâne’ye dönüştürülmüştür. Yapının altı odası vardı. Taşlardan birinin üzerinde, tıp ve farmakolojiye ait bir temsil olan yılan tasviri mevcuttur⁹⁹. Bu amblem, kitâbe ile beraber Çankırı Müzesi’ne kaldırılmıştır.

93 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 426-427, 477; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbar*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 247; Asaf Ataseven, “Tarihîmizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri”, *Vakıf Haftası Dergisi*, II, İstanbul 1985, s. 159; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 52-55; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I, İstanbul 1974, 1001-1002; Nevzat Topal, “Türkiye Selçukluları Devrinde Aksaray Şehrinde Eğitim-Öğretim ve İlmi Faaliyetler”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 1/2 (Nevşehir 2016), s. 219; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 70.

94 Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2016, s. 157.

95 Ünver, *a.g.e.*, s. 77; Muhammet Kemalöglü, “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devleti’nde Darüşşifalar”, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, XIII, Malatya 2014, s. 294; Ataseven, *a.g.m.*, s. 159.

96 Ünver, *a.g.e.*, s. 77.

97 Burdur’un Yeşilova ilçesine bağlı bir köydür.

98 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

99 Ünver, *a.g.e.*, s. 69-70. Yılan veya ejderha tasviri, tıp ve eczacılık tarihinde yer almaktadır. Yılan, Asklepius Asası olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada Asklepius olarak adlandırılan kişi Antik Yunan’da bir Tıp

Geriye kalan yapılar “*Taşmescid*” olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁰. Kitâbede, “*Allah, kendisinin yardımcılarını ve dostlarını aziz kılsın ki Keyhüsrev oğlu, emirülmüminin, büyük Sultan, Keykubâd saltanatına bağlı kişi Atabeg Cemâleddin Ferruhu’l- Melikiyyü’l- İtaki*¹⁰¹ bu uğurlu yapıları inşa ettirmiştir” yazılıdır¹⁰².

7. Erzurum

Pasinler: Osmanlı arşivinde bulunan 1147 tarihini işaret eden belgede, Erzurum’un Pasinler ilçesinde, Toprak Tekke adlı mahal ruhsal veya zihinsel rahatsızlıkların tedavi edildiği bir tımarhane olarak kullanılmıştır¹⁰³.

8. Harput

Harput Bîmâristanı: 1229 senesinde Nureddin Artukşah tarafından inşa ettirilmiştir. Bir kısmı günümüze ulaşabilmiş kitâbesinden yapıyı inşa edenin Bedrik adlı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Moğol kumandanı Baycu Noyan da bu hastanede bir süre kalıp tedavi görmüştür. Dulkadiroğulları döneminde (1337-1522) yıkılıp taşları devşirme malzeme olarak kale tamiratında kullanılmıştır¹⁰⁴. Ancak hastanenin varlığını gösteren birinci elden kaynağa sahip değildir.

Tanırsıdır ve kendisinin yılan dolanmış olduğu bir asası mevcuttur. Buradaki yılan, iki taraflı olmayı temsil etmektedir. Bu iki anlamlılık, farklı şekillerde yorumlanmaktadır: Yılan, deri değişimi yapan bir canlı olduğu için, derisini yani kendisini bir bakıma yenileyerek dirilmektedir. Bir diğer açıklama ise hekimlik mesleğinin, yaşam ve ölüm gibi birbirine zıt iki kavram üzerine olan bir uğraş olması nedeniyle, yılanın da bunu sembolize ettiği: hekim bir kişiyi hayata döndürmeyi başarabildiği gibi bunu başaramadığı zaman hasta kişi hayatını kaybetmektedir. Bir diğer açıklama ise hekimler tarafından kullanılan ilaçlara dâirdir. İlaç doğru zaman ve doğru yerde kullanıldığı takdirde iyileştirebildiği gibi yanlış zaman ve yanlış yerde kullanıldığında hastaya zarar vermektedir. Farklı bir açıklama ise bazı yılanlardan elde edilen zehirlerin, ilaç olarak kullanması meselesidir. Lakin doğru yılan seçilmediğinde ve doğru şekilde kullanılmadığında bu da hastayı öldürebilmektedir. Bu hal yine yılanla dâir iki taraflı bir özelliktir. Dolayısıyla, mezkûr binada yılan tasviri olması, tıp ve hekimlik adına bir temsil olarak anlaşılmalıdır. Pierre Grimal, “Asklepios”, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, trc. Sevgi Tamgüç, İstanbul 2010, s. 92-93; Albert Jonsen, *The New Medicine and the Old Ethics*, Harvard 1990, s. 122; Jan Schouten, *The Rod and Serpent of Asklepios, Symbol of Medicine*, New York 1967, s. 2; Henry Sigerist, *A History of Medicine*, Oxford 1987, s. 27-28; James Kelhoffer, *Miracle and Mission*, Tübingen 2000, s. 438-439.

100 Ünver, a.g.e., s. 69-70; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 56-58; Muhammet Görür, “Çankırı Taşmescid 2011 Yılı Kazısı”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IX/10 (Ankara 2014), s. 598-599; Halit Çal, “Çankırı Mevlevihanesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXIII, Ankara 2015, s. 149-150, 153-156, 162; Ataseven, a.g.m., s. 159. Konu için ayrıca bkz. Yılmaz Önge, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 251-257.

101 İtaki, “azad edilmiş köle” anlamındadır. Nitekim bahsi geçen kişi bir Atabeg’dir.

102 Ünver, a.g.e., s. 70. Ünver’in eserinde mevcut çevirinin sadeleştirilmiş halidir.

103 Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, I, 535-536.

104 Kemalöglü, a.g.m., s. 8.

9. Kastamonu

Ali b. Pervâne Hastanesi: 1272 tarihinde olmak üzere Mu'neddin Süleyman Pervâne'nin oğlu Ali Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Mimarı bir Türk olup “*Kayserili Sa'd*” olarak biliniyordu. Bu yapının dış tarafa bakan pencereleri yoktur, tüm pencereleri avluya açıktır. Bahçesinde altı tane mezar (makber) vardır ve duvarlarında 45 cm. boyutunda Selçuklu tarzında saçakları bulunmaktadır. Aynı yapının Selçuklu usulü yazısıyla bir de kitâbesi mevcuttur. Türbesinde 18 tane sanduka bulunmaktadır. Önce II. Mahmud (1808-1839) daha sonra da II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) onarımdan geçirilmiştir¹⁰⁵. Yapının, Türkistan'da benzerleri görüldüğü üzere artı (+) şeklinde dört eyvanlı planında olup, kubbe formuyla da Avrupa'daki Gotik mimariyi etkilediği düşünülmektedir¹⁰⁶. Kitâbede, “*Bağışlayıcı ve esirgeyici Allah'ın adıyla, Kuran'da her ne indirdiysek o ancak şifâ ve rahmettir. İnananlar için Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem demiştir ki 'Allah'ın kulları, hastalıklarınıza çareler bulun'. Şüphesiz ki Allahu Tealâ ölümden başka her derde bir devâ vermiştir. Bu uğurlu imaret, Allah'ın rızasına ve bağışlayıcılığına en çok ihtiyaç duyan kişi Ali b. Süleyman b. Ali tarafından halkın hizmetine verilmiştir. Allah, onun hizmetini kabul etsin ve günahlarını affetsin ve hayırlar onun olsun. 671 yılının ortalarında Allah'a şükür ederek ve Peygamberine salavat vererek. Âciz kulların en âcizi, gevher-baş¹⁰⁷ ona nezaret etti. O ki Allah'ın rahmetine muhtaçtır. Mimarı Kayserili Sa'd'dır. Allah'ın bağışlayıcılığı ona ve tüm Müslümanlara nasip olsun*” yazmaktadır¹⁰⁸.

10. Kayseri

a. Giyâseddin Tıp Mektebi ve Gevher Nesibe Hatun Hastanesi: 1205 yılında Giyâseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun tarafından inşa ettirilmiştir. “*Çifteler*”, “*Giyâsiye*” veya “*Şifâiye*” olarak da adlandırılır. “*Çifteler*” adı verilmesinin nedeni medrese ve hastanenin aralarında iki geçit olmasıdır. Medrese tarzında inşa edilmiş olup bu dönemde kullanılan 32 metre eninde ve 40 metre boyunda sarı renkli taşlardan yapılmıştır. Üç büyük salonu, üç eyvanı ve üç de odası vardır. Medresesi, hastaneye oranla daha ufaktır. Bünyesinde bir türbe mevcuttur ve burada medfun olan kişinin bizzat Gevher Nesibe Hatun olduğuna inanılır. Bu kurumda görev yapan hocalar arasında, doktorlar ve cerrahlar vardı. Göz hastalıkları uzmanı olan doktorlar da bunların içinde yer almaktaydı. Bu binanın ne zamana kadar faal olduğu kesin olarak bilinmiyorsa da XV. yüzyıla kadar kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bu eserin inşa sürecinde, taş ustaları taşların yerlerini önceden tayin etmek için üzerlerine semboller kazımışlardır. Bunlar, Orhun Abideleri'ndeki ve Romen Alfabeti'ndeki

105 Ünver, *a.g.e.*, s. 71-76; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dariüşşifaları*, s. 59.

106 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

107 Kelime, “Gevher-baş” olarak bir özel isimdir. Gevher kelimesinin anlamı, açık kestone rengindeki at yelisesidir. Özel isim olup, buradaki kişinin saç rengi üzerinden yapılmış bir isimlendirmedir.

108 Ünver, *a.g.e.*, s. 72-73. Ünver'in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

harflere benzemektedirler¹⁰⁹. Giriş kapısı duvarının sağ iç kısmında kabartma bir de arslan resmi mevcuttur. Şâm'daki Nureddin Hastanesi, 1239 yılında genişletilirken bu yapı örnek alınmıştır¹¹⁰. Kitâbesi mevcuttur. Kitâbe'de “*Büyük Sultan Gıyâseddin Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrev'in saltanatı daim olsun. Bu binanın inşâsı Kılıç Arslan'ın kızı, dünya ve din'deki ahlakın temsili Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine altı yüz iki senesinde gerçekleşmiştir*” yazmaktadır¹¹¹.

Yapının inşasına dair bir anlatı mevcuttur: Gevher Nesibe Hatun, saraydaki baş sipahiye âşık olmuştur. Ancak ağabeyi olan Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev bu askerle bir araya gelmelerini arzu etmemiş ve sipahiye savaşa göndermiştir. Asker muharebede hayatını kaybetmiş ve kız kardeşi de haberi alınca hastalığa yakalanıp yatağa düşmüştür. Ağabeyi ondan af dilemek için yanına geldiğinde, Gevher Nesibe Hatun, hükümdara: “*Ben devasız bir derde düştüm, kurtulmama imkân yok. Hiçbir hekim derdime çare bulamadı, ben artık ahiret yolcusuyum. Eğer dilerse benim mal varlığımla adıma bir dârü's-şifâ yaptır. Bu dârü's-şifâda bir yandan dertlilere şifâ verilirken bir yandan da devası olmayan dertlere şifâ aransın. Bu dârü's-şifâda ünlü hekimler ve cerrahlar yetişsin. Burada kimse bir kuruş ödemesin. Burası benim adıma bir vakıf olsun...*” demiştir¹¹². Gevher Nesibe Hatun'un, veremden vefat ettiği bilinmektedir¹¹³.

b. Erkilet Hızır İlyas Ferahabat Hastanesi (Sanatoryumu): Kayseri'de, 1241 tarihinde yüksek ve havası iyi olan Erkilet'te bir sanatoryum inşa edilmiştir. Nitekim tıpkı Gevher Nesibe Hatun gibi Sultan İzzeddin Keykâvus da verem (tüberküloz) hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti. Ebu Bekir b. Yusuf Re'sul Aynî ise burada görev alan doktorlardandı¹¹⁴.

11. Konya

a. Alâeddin Dârü's-şifâsı: Alâeddin Keykubâd tarafından yaptırılan bu yapının tamamı günümüze ulaşamamıştır. Alâeddin Tepesi'nin kuzeyinde mevcuttu. Bünyesinde bir mescit, tımarhane ve şifâhâne de vardı. Yapının bir kısmı halen ayakta olup *Şifâhâne Mescidi* ya da *Sakahane Mescidi* olarak anılmaktadır¹¹⁵.

b. Miskinler-Sırçalı Sultan Tekkesi: Miskinler Tekkesi, cüzzamlılar için Alâeddin Keykubâd tarafından yaptırılmıştır. Cüzzamlıların, hastalıklarını bulaştırmamaları için

109 Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, s. 39; Ünver, *a.g.e.*, s. 52-55; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 42-45.

110 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 10.

111 Ünver, *a.g.e.*, s. 52. Ünver'in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

112 Müjgan Cumbur, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifâhaneler”, *Erdem*, III/8 (Mayıs 1987), s. 343.

113 Köker, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi”, s. 39.

114 Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 7-8.

115 Yusuf Küçükdağ-Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, Konya 1994, s. 285. Konu için ayrıca bkz. Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 7.

açılmıştı. Kadın ve erkekler için ayrı bölümleri mevcuttu¹¹⁶. Günümüze ulaşamamış olup Demirci Hacı Mescidi'nin yanında yer almaktaydı. “Sırçalı” olarak da anılmasının nedeni bu mahallin aslında Sırçalı Mescid'in yanında bulunduğu zannedilmesiydi.

c. Karatay Dârü's-şifâsı (Küçük Dârü's-Şifâ): Köker, eserinde Konya Dârü's-Şifâları başlığında kitâbesi olmaması sebebiyle “*Küçük Dârü's-şifâsı*” adında bir imardan bahsetmektedir. Burası, Sultan II. Kılıç Arslan tarafından 1173 tarihinde yaptırılmıştır. Yapı günümüze ulaşamamıştır. Selçuklu döneminin önemli isimlerinden Hekim Ekmeleddin Nahçıvani de burada çalışmıştır. Hekim Kemaleddin Karatay bu yapının mütevellisidir¹¹⁷.

d. Konya Dârü's-Şifâsı: Konya'da 1113 tarihinde Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultanı Melikşâh tarafından yaptırılmış bir hastanenin varlığı Osmanlı Arşivi'nde mevcut bir vakfiyede görülmektedir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde hâlâ kullanılmaya devam edilen yapı, artık III. Alâeddin Keykubâd döneminde “sığınılacak” bir mahal olarak zikredilmektedir. Osmanlılar tarafından kullanılmaya devam edilen Dârü's-Şifâ, 1669'a kadar hizmette olmuşsa da XIX. yüzyılın ikinci yarısında Konya'da görülmez. Konumu ise Konya Surları'nın Ertaş Kapısı olarak adlandırılan girişinin dışında, Gömeç Hatun Tekkesi'nin yakınında idi¹¹⁸.

12. Sivas

a. İzzeddin Keykâvus Şifâhânesi: “*Şifâiye Medresesi*” olarak da bilinen bu yapı 1217 tarihli olmak üzere İzzeddin Keykâvus tarafından bir Dârülhadis ile karşı karşıya olarak inşa edilmiştir. Türkiye Selçukluları tarafından yapılan en büyük hastanedir. 48 metre uzunluğunda ve 68 metre genişliğindedir. Toplam 28 odadan ibarettir. Büyük bir dış kapısı, altı kemerden oluşan bir revakı ve bir de divanhanesi ile ortasında boş bir odası vardır. Divanhanesinin de bir ameliyathane olduğu düşünülür. Eğitim ve öğretim yeri olan medresenin avlusunda Sultan I. İzzeddin Keykâvus tarafından yaptırılan bir türbe yer almaktadır ve bu türbenin içinde 13 tane sanduka bulunmaktadır. Verem hastalığından ölen İzzeddin Keykâvus, vasiyeti gereği bu sandukalardan birinde yatmaktadır. Türbe içi ve dış cephesi çini ve nakışlarla süslenmiştir. Günümüze ulaşmış Arapça bir vakfiyesi vardır. 1755 yılında onarımdan geçmiştir. Kitâbesinde, “*Bu hastane, Allah'ın emri ile muzaffer olan, karalar ve denizlerin hâkimi, Selçuk ailesinin tâcı, emîrümüminîn, Sultan İzzeddin Rükni'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Keyhusrev oğlu Ebu'l-Feth Keykâvus tarafından altı yüz on dört tarihinde inşâ ettirilmiştir*” yazmaktadır¹¹⁹. Selçuklu hükümdarına ait olan sandukanın üzerinde bizzat kendisi tarafından ölmeden önce yazıldığı düşünülen bir şiir mevcuttur¹²⁰.

116 Küçükdağ-Arabacı, s. 285-286.

117 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 7.

118 Ayten Altıntaş, “Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özcan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, I, 56-58.

119 Ünver, *a.g.e.*, s. 56. Ünver'in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

120 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 7.

“Biz Cihânu terkedüp gittik,
Zahmet ve rahatı nakşedüp gittik
Şimdiden geru nöbet erdi size
Nitekim evvel ermişdi bize”

b. Turan Melek Dârü’ş-şifâsı: Bu hastane ufak bir yapı olmak üzere Ahmedşah Câmii’ne bitişiktir. 1228 yılında Turan Melek tarafından inşa ettirilmiştir. Turan Melek olarak zikredilen bu kişi Fahreddin Behrâmşah’ın kızıdır. Yanındaki türbenin de Turan Melek’e ait olduğuna inanılır. Sekiz hasta odası, ortasında bir çeşme olmak üzere avlusunda da direkler ve kemer görülür. Bir de divanhanesi vardır. Girişinde de yine Arapça bir kitâbe mevcuttur. Büyük boyutlu ve çok figürlü olması nedeniyle özel bir yapıdır. Ay ve güneşi temsil eden semboller mevcuttur¹²¹. Kitâbede, “*Bu yapı, merhum hükümdar Fahreddin Behrâmşah’ın kızı, Allah’ın affına pek muhtaç, adaleli kişi Turan Sultan tarafından, Allah’ın rızasına kavuşabilmek için altı yüz yirmi altı senesinin ilk ayında inşâ ettirilmiştir*” yazmaktadır¹²².

13. Tokat

Tokat Pervâne Bey Dârü’ş-Şifâsı: Eser Muîneddin Pervâne tarafından başlatılmışsa da kendisinin ölümünden sonra tamamlanabilmiştir. “*Gökmedrese*” adıyla da bilinmektedir. Yapı, orijinal formuyla günümüze ulaşamamıştır. İlk yapıldığı zamanda iki avlusu ve iki çifte medresesi olduğundan buranın bir “*Tıp Medresesi*” veya “*Şifâhâne*” olduğu düşünülür. Yapının ilk halinden elimizde kalan sadece “*Taçkapı*” kısmıdır¹²³.

E. Diğer Selçuklu Devletlerinde Sağlık Hizmeti ve Eğitimi Veren Kurumlar

1. Mescid-i Câmi ve Bîmârîstan: Kirmân Selçuklularında Melik I. Turanşah, başkenti Berdesir’in dışında bir saray, köşk, Mescid-i Câmi adındaki büyük ibadethane, medrese, ribat, hankâh ve hamamdan oluşan, her biri birbirine yakın olmak üzere büyük bir mimari teşekkül kurmuştur. Yapıların arasında bir de bîmârîstan mevcuttu. Bu sağlık kurumu diğerleriyle beraber olmak üzere 1085-1086 tarihinde inşa edilmiştir. Yapı muhtemelen saray mensupları ve askerleri için kurulmuş, halkın hizmetine sunulmamıştır¹²⁴.

121 Ögel, *Anadolu’nun Selçuklu Çehresi*, s. 24-25, 28-29, 33, 35; Ünver, *a.g.e.*, s. 49-50; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, s. 10, 31; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 51-55.

122 Ünver, *a.g.e.*, s. 49. Ünver’in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

123 Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 60-65. Matthews Lectures, “Gök Medrese (Blue Medrese) of Sahip Ata at Sivas”, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Mimarlık*, ed. Çiğdem Kafescioğlu, İstanbul 2012, s. 224-225. Konu için ayrıca bkz. Oktay Aslanapa, *Anadolu’da Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s. 93; Ünver, *a.g.e.*, s. 79-83.

124 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9.

2. Nişâbûr'daki Bîmâristan: Selçuklular tarafından ilk bîmâristan Sultan Alp Arslan tarafından Nişâbûr'da inşa edilmiştir. Günümüze kadar ulaşamamıştır¹²⁵.

3. Nizâmiye Medresesi ve Bîmâristan: 1067 yılında Sultan Alp Arslan tarafından, Bağdâd'da inşa ettirilen Nizâmiye Medresesi'nin yanında bir de bîmâristan bulunmaktaydı¹²⁶.

4. Bîmâristan at-Tutuşî: Bağdâd'da, Melikşâh'ın kardeşi Tutuş adına maiyetinden Humartekin tarafından Dicle'nin Doğu yakasında bir bîmâristan inşa ettirilmiştir¹²⁷.

5. Adûdî Hastanesi: Tuğrul Bey'in emri ile Abdü'l-Mâlik veya Vezir el-Kündurî tarafından, Bağdâd'da Büveyhoğulları'ndan kalan Adûdî Hastanesi, yeniden düzenlenip Selçuklular tarafından hizmete açılmıştır. Bu yenilenme al-Huld Sarayı'nın değişimi vesilesiyle gerçekleşmiştir. Önceki dönemde hastanede 24 doktor mevcut iken Selçuklular döneminde bu sayı 28'e yükselmiştir. Doktorların uzmanlık alanlarında dahiliye, cerrahî, göz sağlığı, ortopedi gibi muhtelif kollar mevcuttur. Bu hastane aynı zamanda öğrencilere derslerin öğretildiği bir mahal olduğundan, medrese niteliği de taşımaktaydı. Bu medresede yazılmış, “*Kitâb-ı Calinos fî Tedbîrû's-Sihha*” adlı Ayasofya Kütüphanesi'nde muhafaza edilerek günümüze gelen bir yazma eser de mevcuttur¹²⁸. Bu eser, bir öğrenci olan Hibetullah ibn el-Meramî tarafından hazırlanmıştır. Hoca İbn Saîd el-Haravin adlı kişi de kendisine bu eser üzerinden bir imtihan yaparak, başarılı olmasıyla öğrencisine “*Doktor*” unvanını vermiştir. Bu sebeple ilk “*Doktor*” unvanının bu şekilde verildiği de düşünülür¹²⁹.

Bu hastaneyle ilgili olarak Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde Garsunni'me Hilâl b. es-Sabiîn'den naklen şu önemli kayıt yer alır¹³⁰:

“Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî, Bağdat'taki Büveyhî hükümdarı Adudu'd-devle Ebû Şucâ Fenahüsrev (977-1012) tarafından inşa edilmiş olan Adudî Hastahanesi'ne (el-Bîmâristânü'l-Adudî) gidip oradaki faaliyetleri düzenlemiştir. Bu denetleme hakkında Garsunni'me, şu ilginç bilgileri vermektedir:

Hastanede ilâç, doktor ve içilecek şuruplar yoktu; hastalar yerlerde yatıyorlardı. Hastanın biri, başucundaki soğanı kokluyordu, ötekisi ise su yokluğu nedeniyle susamıştı. Bunu gören Amîdülmülk, hastaya bizzat su getirmek için su küpüne gidince, küpte su yerine, çamur, pislik ve kurtları buldu. Ebu'l-Hüseyn b. el-Mühtedî, hastahane işlerini yürütme görevini, bir Yahudiye vermişti. Yahudi, hastahane gelirlerini sağlayan vakıfların bütün gelirlerine elkoyup kendi çıkarları için kullanmıştı. Bu denetleme sonunda, hastahane'nin bu kötü durumunu tespit eden Amîdülmülk, bu kurumun işlerini düzene sokmak amacıyla büyük çaba gösterdi.

125 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, aynı yer.

126 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 2.

127 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, aynı yer.

128 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, aynı yer; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 262.

129 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 2.

130 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, trc. Ali Sevim, s. 38-39.

O, ilk iş olarak hastahane vakıflarının gelirlerine elkoyan kimseleri buradan uzaklaştırdı; ayrıca hastahaneye ait birçok mal ve mülkleri daha da çoğaltma faaliyetlerini bizzat üzerine aldı ve hastahaneyi onartmaya başlattı. Garsunni 'me, hastahanenin 15 bin tuğladan yapılmış olduğunu, özellikle ifade etmiştir. Onarım sonunda, hastahanenin kapı tarafında, içinde 100 dükkânın bulunduğu çarşı, eski haline getirildi. Amîdülmülk, hastahaneye çeşitli ilaçlar, şuruplar, çok az bulunan ve ilaç yapımında kullanılan değerli bitki kökleri sağladı; hastalar için yatak, yorgan çarşaflar, tıbbî kuvvet şurupları, buz, müstahdem, doktor ve hizmetkârlar getirtti. Onun bu çabaları sonucunda, hastahaneye 28 doktor, aşçı kadınlar, kapıcılar ve bekçiler sağlanmış, hastahanenin yanında, içinde, çeşitli meyve ve sebzelerin yetiştirildiği bir bahçe düzenlenmiş, düşkün ve yoksul hastaların taşınması için hastahanenin Dicle'ye bakan kapısının önüne kayıklar konulmuştur. Doktorlara gece ve gündüz hastahane nöbet tutturularak, hastalar sürekli kontrol altında bulundurulmaya başlanmıştır. Hastahane depolarında, ilaç yapımında kullanılan toz ve kesme şeker, badem ve kayısı (veya zerdali) vs. şeyler için küpler, içinde tıbbî bitki köklerinin bulunduğu kalın Çin kapları, dört sepet Kâbil ve Hint karahalilesi, dört sepet demirhindi, zencefil, öd ağacı, misk, ağız geniş çömlekler içinde Çin ve Râvend anberi, tiryâk-i Fârukî ve her türlü tıbbî bitkiler (veya kökler), hastalar için yeni dikilmiş giysiler ve mendiller bulunan sandıklar, ayrıca kefen sandıkları, büyüklü küçüklü yemek kazanları, çömlek ve tencereler, çeşitli tıbbî âletler, 24 adet yatak, ancak halife ve hükümdarların saraylarında bulunabilen güzel eşyalar vardı. Vezir Amîdülmülk, hastahaneye kolayca ve çabucak açılır kapanır bir kapı da yaptırmıştı. Hastahane, bu yıl içinde, 300 çocuk ve 80 bebek sünnet ettirildi. Hastahane çalışan müstahdemler için her gün 1370 rıt (1 rıt 300 gram) ekmek çıkarılırdı.”

6. Müstansariyye Medresesi: 1227 yılında Bağdâd'da olmak üzere Halife Müstansır tarafından Selçuklular döneminde inşa ettirilmiştir¹³¹. Eğitim içeriği nedeniyle, İslâm dünyasının ilk üniversitelerinden biri olarak kabul edilir. Dört Sünnî mezhep için ayrı ayrı bölümlerden oluşan, her iki katında da 39 küçük odası, 12 büyük odası, orta boyutta da birkaç odası olan bir yapıydı. Binanın bir tıp medresesi ve bir eczanesi vardı. Burada bir doktor ile 10 kadar da tıp öğrencisi bulunurdu. Timur'un Bağdâd'ı işgali neticesinde medresenin bünyesi zayıflamıştır. İlerleyen dönemlerde de işlevini kaybettiği görülmektedir: Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdâd'ı fethi sırasında askerî amaçlarla kullanılmıştır¹³².

7. Nureddin Zengî Bîmâristanı: Şâm'da, 1154 yılında Selçuklu Atabegi Nureddin tarafından inşa edilmiştir ve “*Bîmâristan-ı A'zam*” adıyla anılmaktadır. Doktorlar Galenos, Râzî ve İbni Sinâ gibi önemli uzmanların görüşlerinden beslenerek çalışmalarını yürütmekteydiler. Kahire'deki Kalavun Hastanesi, uygulamalarında bu hastaneyi örnek almıştır¹³³. Dönemin diğer yapılarında olduğu gibi dört eyvanlıdır; köşelerinde dört büyük oda vardır ve yan taraflarında ikişer küçük oda yine mevcuttur. Memlûkler devrinde birçok kez değişikliğe uğramıştır. Yapı günümüze kadar gelebilmiştir ve müze olarak kullanılmaktadır¹³⁴.

131 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9; Sâmî es-Sakkar-Nebi Bozkurt, “Müstansariyye Medresesi”, *DİA*, XXXII, 121.

132 es-Sakkar-Bozkurt, “Müstansariyye Medresesi”, s. 121-123.

133 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9-10.

134 Engin Bekaş, “Nüreddin Zengî Bîmâristanı”, *DİA*, XXXIII, 262-263.

8. Bâbü'l-Barid'de İnşâ Edilen Bîmâristan: Şâm'da, Bâbü'l-Barid'de Melik Dukak tarafından inşa edilen bir bîmâristan mevcuttur. İbn Asâkir eserinde, bu yapıdan bahsetmektedir¹³⁵.

9. Basra: Selçuklular döneminde Basra'da inşa edilmiş bir tıp medresesi vardı¹³⁶.

10. Dair Hızkıl (Deyri) Tekkesi: Bağdâd'da, Selçuklular döneminde cüzzamlıları tecrit için kullanılmıştır¹³⁷.

11. Ahmed Kâşi: Sultan Sencer döneminde, Vezir Ahmed Kâşî tarafından Ebher, Zencân, Gence ve Arrân'da hastaneler inşa edilmiştir¹³⁸.

12. Müeyyedüddin Reyân: Bu atabeg tarafından Berdesir'de inşa edilmiş bir hastane mevcuttu¹³⁹.

13. Mücâhiddîn Kaymaz: Kaymaz'ın, Dicle Nehri kenarındaki külliyesi içinde bir hastane mevcuttu¹⁴⁰.

14. Muzafferüddin Gökböri: Atabeg Muzafferüddin Gökböri tarafından yaptırılan bir hastane Erbil'de mevcuttu¹⁴¹. Türkmen beyi ayrıca yaşlı ve görme engelliler için dört tane Dârü'l-aceze, dul kadınların kalabileceklere mahaller, yetimler için yetimhaneler açtırmış ve de kimsesiz bebekler için süt anneleri tayin ettirmiştir¹⁴². Atabeg, Türklerde sosyal devlet anlayışı tarihi adına en önemli isimlerden biridir. Kendisinin kurduğu bu hastaneyi büyük bir sosyal hizmet teşekkülünün kısmı olarak görmek daha doğru olacaktır.

15. Muzafferüddin Ebu Bekr b. Sa'd: Atabeg Ebu Bekir'in vezirlerinden Fahreddin Ebu Bekir içinde Darü'ş-şifa da olan bir külliye yaptırmıştı¹⁴³.

16. Ebu'l-Mefâhir Mesud: Bu Selçuklu devlet adamı tarafından Şîraz'da yaptırılmış bir hastane mevcuttu¹⁴⁴.

17. Kirmân: Kirmân'da Kutlu Türkan Hatun tarafından yaptırılan bir hastane vardı¹⁴⁵.

18. Bîmâristan-ı Farukî: Silvan'da, Selçuklulara tâbi Türkmen beyliği Sökmenşahlardan (Ermanşahlar, Ahlatşahlar, Sökmeniler) Nâsîru'd-devle tarafından ruhsal ve zihinsel

135 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9.

136 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 10.

137 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

138 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

139 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

140 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

141 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

142 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 3.

143 Bayat, *a.g.e.*, s. 262; Erdoğan Merçil, *Salgurlular*, s. 135.

144 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

145 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

hastalıklara sahip insanlarla ilgilenilmesi için bir bîmâristan inşa edilmiştir. Muhtemelen şehrin Artuklular tarafından alınması sırasında yaşanan çatışmalarda harap olmuştur¹⁴⁶.

19. I. Muhammed: I. Muhammed Kirmânşah tarafından, Berdesir dışında bir bîmâristan inşâ edilmiştir. Bu yapı bir diğer Kirmân Selçuklu Devleti Hükümdarı Turanşah tarafından, saray ve çevresi için inşa edilmiş hastane gibi değil, halkın kullanımını adına inşa edilmiştir¹⁴⁷.

20. Tutuşu Selçuki oğlu Dekkani Hastanesi: Yapı, Süheyl Ünver tarafından bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu hastane Selçuklulardan Şâm'da olan hâkimlerden Dekkân b. Tutuş'a ait bir eserdir¹⁴⁸.

Sonuç

İslâm ile aydınlanıp gelişen Türk Devletleri, İslâm'ın insan sağlığına verdiği değer sayesinde tıp ilminde de büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerleme sürecine Selçukluların büyük katkı sağladıkları anlaşılmaktadır. Selçuklu sultanları, kendi sağlıkları yanında toplumun ve teb'alarının hatta ülkeye dışarıdan gelen misafirlerin bile sağlıklarına büyük önem ve değer vermişlerdir. Onlar tıp ile ecza alanındaki ilim adamlarını da önemsemiş, bu sahada kıymetli ilim adamlarının yetişmesine de vesile olmuşlardır. Çok sayıda sağlık kurumları inşa ederek toplum sağlığının korunmasına özen göstermişlerdir. Özellikle Türkiye Selçuklu Devleti, gelişme gösterdiği süreçte Anadolu'nun dört bir yanına Dârü'ş-Şifâ'lar inşa ettirerek bunları halkın kullanımına sunmuşlardır. Buralarda sadece basit hastalıkların tedavisi değil cerrahî operasyonlar da gerçekleştirilmiştir. Devlet ileri gelenleri, sağlık alanına yaptıkları yatırımlarla Anadolu'nun, dönemin en büyük tıp merkezlerine sahip olmasını sağlamışlardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

146 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, I, 260; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 109.

147 Terzioğlu, a.g.m., s. 168.

148 Ünver, a.g.e., s. 84.

Kaynakça/References

- Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkibeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1989, I.
- Alakbarlı, Farid, “Medicine in Azerbaijan During The Rule of Elzanid Dynasty (1136-1225)”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Esin Kahya-Sevgi Şar-Adnan Ataç-Mümtaz Mazıciöğlu, Ankara 2006, s. 44-49.
- Altıntaş, Ayten, “Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, I, 56-69.
- Arslan, Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbi Rönesansı Etkilenmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul 1992.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu’da Türk Mimarisi*, Ankara 1991.
- Atabek, Emine, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul 1977.
- Ataseven, Asaf, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darüşşifalar”, *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1985, s. 157-162.
- Atçeken, Zeki- Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2016.
- Aydınoğlu, Yasemin, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.
- Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1990.
- Bakır, Betül-İbrahim Başağaoğlu, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, 20-24 Mayıs 2008, Konya 2008, I, 535-536.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016.
- Beksaç, Engin, “Nüreddin Zengî Bîmâristanı”, *DİA*, XXXIII, 262-263.
- Cantay, Gönül, “Amasya Darüşşifası”, *DİA*, III, 5-6.
- _____, “Keykavus I Darüşşifası”, *DİA*, XXV, 353-355.
- _____, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 2014.
- Cumbur, Müjgan, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler”, *Erdem*, III/8, s. 343.
- Çal, Halit, “Çankırı Mevlevihanesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, XXIII, Ankara 2015, s. 149-175.
- Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût B. Abdillâh El-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, thk. Ferid Abdülaziz El-Cündî, Beyrut t.y., II.
- Ebû Bekr Sadrüddîn İbnü’z-Zekî El-Konevî, *Ravzatü’l-Küttâb ve Hadikatü’l-Elbâb*, yay. Ali Sevim, Ankara 1972.
- Ebu’l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, I-II.
- Ebu’l-Fidâ, *El-Muhtasar Fi Ahbari’l-Beşer*, Mısır t.y., II.
- Erer, Sezer-Elif Atıcı, “Selçuklular’da ve Osmanlılar’da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, XXXVI/1, (Bursa 2010), s. 29-32.

- _____, "Selçuklular'da ve Osmanlılar'da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, II, 1637-1642.
- Eroğlu, Haldun, "XV. Yüzyıl Tabiblerinden Şerafeddin Sabuncuoğlu ve Amasya Darüşşifası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XI, (Ankara 2000), s. 147-156.
- Ertuğrul, Özkan, "Gökmedrese", *DİA*, XIV, 138-139.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, İstanbul 2018.
- Görür, Muhammet, "Çankırı Taşmescid 2011 Yılı Kazısı", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, IX/10, (Ankara 2014), s. 597-614.
- Grimal, Pierre, "Asklepios", *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, trc. Sevgi Tamgüç, İstanbul 2010.
- Gürkan, Mahmut, "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri", *Avrasya Terim Dergisi*, I/2, (İstanbul 2013), s. 88-94.
- İbn Bîbî, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi'l-Târih*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997, VIII; trc. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, X.
- İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Kıfî, *Târihü'l-Hükemâ'*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut 1996, II.
- İçmeli, Celaleddin, "Türk-İslâm Tabâbeti ve Dârü's-Şifâlar", *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (1988), s. 157-175.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, I, 223-359.
- İnan, Afet, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 1-7.
- _____, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara 1969.
- İzgi, Cevat, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-23 Eylül 1993*, Ankara 1999, s. 211-233.
- Jonsen, Albert, *The New Medicine and The Old Ethics*, Harvard 1990.
- Kadı Ahmed Nigedî, *El-Veledü's-Şefik*, trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015.
- Kadioğlu, Funda Gülay- Selim Kadioğlu, "Adı Dârü's-Şifalara Ad Olan Kadınlar", *Mersin Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, ed. İlter Uzel-Tamer Akça, I, (Mersin 2011), s. 1-7.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kalfazade, Selda, "Gökmedrese Camii", *DİA*, XIV, 140-142.
- Kaya, Selim, I. *Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Kayhan, Hüseyin, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/2, (Aralık 2018), s. 1-14.
- _____, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies*, III, (2011), s. 155-163.
- Kazıcı, Z., "Eğitim", *DGBİT*, İstanbul 1989, XIV, 92.

- Keleş, Bahattin, “Selçuklular’da Sağlık Politikası ve Kervansaraylarda Sağlık Hizmetleri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, II, 1028.
- Kelhoffer, James, *Miracle And Mission*, Tübingen 2000.
- Kemaloğlu, Muhammet, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar”, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, V/13, (Malatya 2014), s. 289-301.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Kesik, Muharrem, “Muînüddin Süleyman Pervâne”, *DİA*, XXXI, 91-93.
- _____, *Dânişmendliler*, İstanbul 2017.
- _____, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c. I, İstanbul 1974.
- Köker, Ahmet Hulusi, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi”, *DİA*, XIV, 39-42.
- _____, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Mektebi*, Kayseri 1992.
- _____, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri 1991.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Küçükdağ, Yusuf-Arabacı, Caner, *Selçuklular ve Konya*, Konya 1994.
- Lectures, Matthews, “Gök Medrese (Blue Medrese) Of Sahip Ata At Sivas”, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Mimarlık*, ed. Çiğdem Kafescioğlu, İstanbul 2012, s. 224-225.
- Masse, H., “Nizâmi Aruzî”, *İA*, XI, 328.
- Merçil, Erdoğan, “Kirman Selçukluları (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)”, *DİA*, XXXVI, 377-379.
- _____, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991.
- _____, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.
- _____, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, Ankara 2000.
- Minorsky, V., “Ömer Hayyam”, *İA*, IX, 474.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, İstanbul 2011.
- Niketas, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Ögel, Semra, *Anadolu’nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994.
- Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.
- Önge, Yılmaz, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, V, (Ankara 1962), s. 251-257.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Es-Sakkar, Sâmî-Bozkurt, Nebi, “Müstansırıyye Medresesi”, *DİA*, XXXII, 121-123.
- Sargutan, Erdal, “Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları”, *Vakıflar Dergisi*, XI, (Ankara 1976), s. 313-322.
- Schouten, Jan, *The Rod And Serpent Of Asklepios, Symbol Of Medicine*, New York 1967.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zemân*, nşr. Muhammed Enes Elhin-Kamil Muhammed El-Harrat, Beyrut 2013, XIX; trc. Ali Sevim, *Mir’âtü’z-Zaman Fi Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular*, Ankara 2011.

- Sigerist, Henry, *A History Of Medicine*, Oxford 1987.
- Sipehsâlâr, (Feridûn B. Ahmed), *Risâle*, çev. Tahsin Yazıcı, *Mevlânâ ve Etrafindakiler Risâle*, İstanbul 1977.
- Subkî, *Tabakatu's-Şâfiyye*, Kahire 1966, IV.
- Süryanî Mikhail, *Vekayinâme*, trc. Hrnt D. Andreasyan, 1944 (TTK'da Yayımlanmamış Nüsha).
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Anadolu'da Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul 1957.
- Şeşen, Ramazan, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabibler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2005, I, s. 441-452.
- Tekiner, Halil, *Gevher Nesibe Dariüşşifası, Ortaçağ Tıp Tarihinde Öncü Bir Kurum*, Kayseri 2016.
- Terzioğlu, Arslan, "Bimâristan", *DİA*, VI, 163-178.
- _____, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilenmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul 1992.
- Topal, Nevzat, "Türkiye Selçukluları Devrinde Aksaray Şehrinde Eğitim-Öğretim ve İlmi Faaliyetler", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, I/2, (Nevşehir 2016), s. 219.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.
- _____, *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2011.
- _____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrnt D. Andreasyan, Ankara 2019.
- Uyumaz, Emine, "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 211-225.
- Ünver, Ahmet Süheyl, "Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin Kuruluş Nedenleri", *Dirim*, sy. 1, (1972).
- _____, *Selçuk Tababeti*, Ankara 2014.
- Yavuz, Yıldırım, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, VIII-2, (Ankara 1988), s. 123.
- Yeşildurak, Efe, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmi ve Fikri Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015.